

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»

Староста В.І., Штефуца В.О., Шикітка Г.М.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

З КУРСУ «ПЕДАГОГІКА»

Навчально-методичний
посібник

Ужгород
Видавництво УжНУ «Говерла»
2012

УДК 37 (038)
ББК Ч30я21
Т-35

Т-35 **Термінологічний словник з курсу «Педагогіка»: Навчально-методичний посібник** / Упорядники В.І. Староста, В.О. Штефуца, Г.М. Шикітка; за ред. В.І. Старости. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2012. – 144 с. Бібліогр.: с. 130-131.

Мета посібника – допомогти студенту в самостійному опануванні основними педагогічними термінами, викладеними різними авторами в навчальній літературі та наукових джерелах, а також формувати практичні уміння і навички, що сприятимуть вивченню курсу «Педагогіка», розвитку педагогічного мислення студентів, підготовці до майбутньої професійної діяльності в закладах освіти.

Видання адресоване студентам, а також аспірантам, викладачам вищих навчальних закладів, учителям загальноосвітніх шкіл.

Рецензенти:

професор **Андрієвський Б.М.**, доктор педагогічних наук, завідувач кафедри педагогіки та методики початкової освіти Мукачівського державного університету;

професор **Козубовська І.В.**, доктор педагогічних наук, завідувач кафедри соціології і соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Рекомендовано до друку редакційно-видавничою радою УжНУ

(Протокол № 2 від 22 травня 2012 р.)

ISBN 978-966-2095-71-5

© Староста В.І., Штефуца В.О., Шикітка Г.М., 2012

*«Определяйте значение слов,
и вы избавите человечество
от половины его заблуждений»
Рене Декарт*

ПЕРЕДМОВА

Згідно з В.В.Краєвським [10, с.173-174], можна виділити три рівні навчання в системі педагогічних наук:

- *загальнопедагогічний* – навчання як вид педагогічної діяльності для передачі суспільного досвіду, досягнень культури;
- *дидактичний* – навчання як єдність викладання і учіння в діяльності для передачі змісту освіти;
- *методичний* (частково-дидактичний) – навчання як сукупність форм реалізації діяльності викладання і учіння на матеріалі навчального предмету.

Особливий рівень – *психологічний*, де навчання розуміють як сукупність дій для збагачення інтелекту учнів, їх розумового розвитку.

Курс «Педагогіка» охоплює, з нашого погляду, усі рівні, хоча методичний рівень найповніше реалізується в методиках викладання окремих предметів. Важливе значення у процесі вивчення даного курсу мають знання та осмислене застосування студентами понять педагогічної науки, які є основою та необхідною умовою подальшого сприймання вимог навчальної програми.

Мета посібника – допомогти студенту в самостійному опануванні основними педагогічними термінами, викладеними різними авторами в навчальній літературі та наукових джерелах, а також формувати практичні уміння і навички, що сприятимуть вивченню курсу «Педагогіка», розвитку педагогічного мислення студентів, підготовці до майбутньої професійної діяльності в закладах освіти.

Зауважимо наступне:

- після кожного трактування вказане відповідне посилання із наведеного списку використаних джерел;
- робота з посібником може проходити на різних рівнях навчально-пізнавальної діяльності студента і в різних аспектах: традиційне вивчення формулювання наукових понять, аналіз підходів кількох авторів до їх означень (зазначимо, що вони не завжди узгоджуються між собою), самостійне (авторське) означення термінів студентом; складання різноманітних завдань на основі зібраної інформації тощо; проведення аналогічного пошуку і розширення, таким чином, змісту та джерельної бази словника і т.п.;
- для аналізу та узагальнення змістової інформації, підходів різних авторів у процесі трактування понять доцільно використати такий метод педагогічного дослідження як контент-аналіз, що наведений у додатку.

Упорядники

А

Абстрагування – це процес мисленнєвого від'єднання якої-небудь властивості чи ознаки предмета від самого предмета або від інших його ознак і властивостей. Граничним випадком абстракції є ідеалізація, в результаті якої створюється поняття про ідеалізовані об'єкти [13, с.33].

Абстрактне мислення – вироблення понять, суджень, умовиводів і здатність оперувати ними; виростає на ґрунті чуттєвого сприйняття, його аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення; завдяки абстрактному мисленню учень розкриває істотні зв'язки і відношення предметів, об'єктивні закони розгортання явищ і подій [14, с.629].

Автоматизована навчальна система – комплекс технічного, навчально-методичного, лінгвістичного, програмного та організаційного забезпечення на базі ЕОМ, який передбачений для індивідуального навчання [14, с.629].

Авторитарне навчання, виховання – безособистісне навчання, виховання, яке ґрунтується на беззаперечному підкоренні, владі, утверджує вплив на дитину через командно-наказові методи [14, с.629].

Авторитарний стиль (лат. *autoritas* – влада) – стиль спілкування, що ґрунтується беззаперечному підкоренні окремої людини або колективу владній особистості [11, с. 435].

Авторитет педагога – загально визнаний вплив учителя, вихователя, який спирається не на соціальний статус, а на високі особистісні та професійні якості: гуманність, демократичний стиль співробітництва, здатність до відкритого спілкування, компетентність, ерудованість, інтелігентність, справедливість, порядність, чесність, самовідданість тощо [14, с.629].

Авторська школа – експериментальний навчальний заклад, в якому реалізується нова педагогічна система, розроблена одним педагогом чи творчим колективом [14, с.629].

Адаптація – процес активного пристосування дитини до вимог нового середовища за допомогою різноманітних засобів; здатність добровільно підкорити себе обставинам, які завдані іншими людьми [14, с.629].

Акмеологія (давньогрец. *akma* – вища точка, зрілість, найкраща пора, вершина чогось і *logos* – слово, вчення) – інтегральна наука, що вивчає феноменологію, закономірності, механізми розвитку особистості в період її найвищої професійної зрілості [5, с.18].

Акредитація (лат. *acredo* – довіряю) – процедура визнання державного статусу навчального закладу, підтвердження його здатності здійснювати підготовку фахівців на рівні державних вимог з певного напрямку (спеціальності) [5, с.19].

Акселерація (лат. *acceleratio* – прискорення):

- прискорення фізичного розвитку дітей, зокрема, зросту, ваги, статевого дозрівання [11, с.409];

- прискорений індивідуальний розвиток, за якого середньофізичні та психологічні константи дитини або підлітка випереджають оптимальні [25, с.533].

Аксіологія (грец. *axios* – цінний) – філософське вчення про матеріальні, культурні, духовні, моральні, психологічні цінності особистості, колективу, суспільства [14, с.630].

Актив (лат. *activus* – діяльний, дійовий):

- ініціативна група вихованців, яка усвідомлює вимоги керівника колективу і допомагає в організації діяльності колективу [1, с.190];
- група вихованців, членів конкретного колективу, які усвідомлюють вимоги керівника колективу, допомагають йому в організації життєдіяльності вихованців, виявляють певну ініціативу [11, с.427].

Активізація пізнавальної діяльності учнів – застосування вчителем спеціальних методичних засобів з метою стимулювання, приведення в діяльній стан інтелектуальних, моральних та фізичних сил учнів для досягнення конкретного завдання [14, с.629].

Активність – властивість організму і психіки (фізична і психологічна); властивість особистості [14, с.630].

Активність учнів у навчанні – дидактичний принцип, що вимагає від педагога такої організації процесу навчання, яка сприяє вихованню в учнів ініціативності й самостійності, міцному і глибокому засвоєнню знань, виробленню необхідних умінь та навичок, розвитку в них спостережливості, мислення й мови, пам'яті й творчої уяви [3, с.21].

Актуалізація (лат. *actualis* – справжній, сучасний):

- перехід певного інстинкту, схильності, здатності з можливого (потенціального) у справжній (актуальний) стан. У процесі А. подразнення, стимул, мотив виступають як поштовх, привід для виявлення певної дії, вчинку, які вже потенціально дозріли [3, с.21];
- відтворення в пам'яті учнів засвоєних знань, уявлень, життєвого досвіду [14, с.630].

Акцентуація характеру – надмірна вираженість окремих рис характеру, що спричиняється до вибіркової уразливості індивіда щодо певних психогенних впливів [5, с.20].

Алгоритм:

- система правил для розв'язування певного класу задач [3, с.22];
- строге розпорядження учням щодо виконання пізнавальних і практичних завдань, операцій, дій [14, с.630].

Альма-матер (лат. *alma mater*, букв. – мати-годувальниця) старовинна студентська назва університету (як такого, що дає поживу розумові) [3, с.23].

Альтернативні школи – школи, що реалізують педагогічні системи, відмінні від тих, за якими працюють масові навчальні заклади [14, с.630].

Альтруїзм (фр. *altruisme*, лат. *alter* – інший) – безкорисливе прагнення до діяльності на благо інших, готовність заради цього зректися власних інтересів [11, с.430].

Аналіз і синтез у навчанні – застосування в навчальному процесі логічних прийомів, згідно з якими предмети і явища під час їх вивчення розглядаються за окремими ознаками (аналіз) і, навпаки, в єдності їхніх частин (синтез). А. і с. пронизують собою весь навчальний процес, оскільки мислення учнів є аналітико-синтетичною діяльністю головного мозку [3, с.25].

Аналіз інформації – функція управління, що спрямована на вивчення стану навчального закладу, об'єктивну оцінку результатів педагогічного процесу і вироблення на цій основі регулюючих механізмів подальшого функціонування або переведення системи в русло нового якісного стану [14, с.630].

Аналіз уроку – розгляд і оцінка навчального заняття в цілому або окремих його сторін. Проводиться: а) з метою управління директором школи і його заступником роботою вчителя; б) як засіб удосконалення й підвищення кваліфікації учителів, вивчення й узагальнення їхнього досвіду (головним чином А. відкритого уроку); в) під час педагогічної практики студентів – майбутніх учителів [3, с.25].

Аналітичний метод – метод, що передбачає мислений або практичний розклад цілого на частини з метою вивчення суттєвих ознак цих частин [11, с.419].

Андрогогіка – вікова та пед. галузь психолого-педагогічних досліджень теоретичних і практичних проблем освіти й виховання дорослих людей [5, с.22].

Анкетування – метод масового збору матеріалу за допомогою спеціально розроблених опитувальників, які називаються анкетами [22(1), с.61].

Аномалія (грец. *anomalos* – нерівність, відхилення) – неправильність, відхилення від загальної закономірності, ненормальність. У педагогіці та психології – відхилення особи від нормального фізичного та розумового розвитку [5, с.22].

Антична педагогіка – педагогічна думка і виховна практика класичних грецької та римської цивілізацій [5, с.25].

Антропологія – наука про походження еволюції людини (антропогенез), виникнення і поширення людських рас та про варіації психічної і фізичної будови людини [5, с.27].

Асоціація (лат. *associatio* – з'єднання, сполучення) в психології – зв'язок між елементами психіки, за якого поява одного елемента в певних умовах викликає появу іншого, з ним пов'язаного; суб'єктивний образ об'єктивного зв'язку між предметами і явищами. В А. ніби закріплюється знову минулий досвід людини, її попередня практика [3, с.31].

Атестація педагогічних працівників – визначення відповідності педагогічного працівника зайнятій посаді, рівню кваліфікації; установлення кваліфікаційної категорії, тарифного розряду оплати праці, присвоєння педагогічного звання [14, с.630].

Аудіовізуальні засоби – технічні засоби навчання, які передають звукові і зорові ознаки, особливості предметів, явищ (кінофільми, відеофільми) [14, с.630].

Б

Базова культура особистості – основа для подальшого розвитку особистості; до базової культури належать, насамперед, особистісно значущі цінності: культура життєвого самовизначення, праця й матеріальне забезпечення, громадська поведінка, взаємини з людьми, сімейне благополуччя тощо [14, с.630].

Базовий компонент дошкільної освіти – державний стандарт, що містить норми і положення, які визначають вимоги до розвитку, виховання та навчання дитини дошкільного віку, а також умови, за яких вони можуть бути досягнуті [5, с.40].

Базовий навчальний план – головний державний документ, який є складовою частиною державного стандарту загальної середньої освіти; визначає структуру змісту освіти, окреслює освітні галузі та розподіл годин між ними за роками навчання, визначає максимально можливе тижневе навантаження учнів кожного класу; інваріантну частину (державний компонент) і варіативну (регіональний шкільний компонент) [14, с.631].

Бакалавр (лат. *baccalariys*) – особа, яка на основі повної загальної середньої освіти здобула базову вищу освіту, фундаментальні знання і спеціальні уміння щодо узагальненого об'єкта праці (діяльності), достатні для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певній галузі економіки, науки, культури [5, с.42].

Бал – результат оцінювання навчальної праці учнів в умовно-формальному відображенні у числовому вимірі [11, с.421].

Бальна система оцінювання – система оцінювання успішності навчання й поведінки учнів у балах. Бал розглядається як умовна одиниця для кількісної та якісної характеристик [5, с.42].

Батарей тестів – упорядкований набір тестів, їх сукупність для вивчення стану засвоєння знань, певного педагогічного чи психічного явища або процесу [3, с.37].

Батьківські збори – форма роботи школи з батьками для забезпечення соціально-педагогічних зв'язків дитячих освітньо-виховних закладів із сім'єю [11, с.438].

Безперервна освіта – наступність різних рівнів і форм здобуття й удосконалення загальноосвітньої та професійної підготовки; підсистема

дошкільних установ; початкова, основна, повна загальна середня школа, професійно-технічні училища, ВНЗ I-IV рівнів акредитації; різні форми підвищення рівня освіти дорослих [14, с.631].

Бесіда (грец. *dialogos* – розмова між двома чи кількома особами):

- **діалогічний метод навчання**, за якого вчитель із допомогою вдало поставлених питань спонукає учнів відтворювати раніше набуті знання, робити самостійні висновки-узагальнення на основі засвоєного фактичного матеріалу [1, с.323];
- **діалогічний метод навчання**, при якому вчитель шляхом ретельно продуманих питань підводить учнів до розуміння нового матеріалу або перевіряє засвоєння ними вже вивченого [2, с.150];
- **в дидактиці – метод навчання**, при якому вчитель, спираючись на наявні в учнів знання й досвід, користуючись запитаннями, підводить учнів до розуміння й засвоєння нових знань, до повторення й перевірки знання навчального матеріалу [3, с.39];
- **1) метод одержання інформації** на основі вербальної (словесної) комунікації; **2) метод навчання**. Види бесід: катехізична (репродуктивна), евристична (пошукова, формування нових знань на основі наявних), сократична (пошук істини через сумнів щодо кожного висновку), герменевтична (формування умінь пояснення, трактування тощо) [7, с.28];
- **метод навчання**, що передбачає використання попереднього досвіду учнів з певної галузі знань і на основі цього залучення їх за допомогою діалогу до усвідомлення нових явищ, понять або відтворення уже набутих [11, с.418];
- **метод навчання**, що передбачає запитання-відповіді [25, с.553];
- **діалогічний метод** викладу навчального матеріалу. Суть бесіди при вивченні нового навчального матеріалу полягає в тому, що вчитель за допомогою вміло поставлених запитань спрямовує учнів до міркування, до аналізу в певній логічній послідовності фактів та явищ, що вивчаються, і самостійного формулювання відповідних теоретичних висновків і узагальнень [26, с.113]. Суть бесіди при закріпленні – вчитель за допомогою вміло поставлених запитань спрямовує учнів до активного відтворення викладеного матеріалу з метою його більш глибокого осмислення і засвоєння (запам'ятовування) [26, с.118].

В

Варіативний компонент змісту освіти – складова базового навчального плану, яка формується регіоном або школою і відображає потреби регіону, враховує інтереси вихованців, можливості педагогічного колективу школи [14, с.631].

Вербальний (лат. *verbum* – слово) – словесний, мовний, усний; наприклад: вербальне спілкування, вербальні форми роботи вчителя тощо [3, с.50].

Взаємне навчання – форма організації навчальної діяльності, у відповідності з якою учні, які найуспішніше володіють навчальною програмою, займаються зі своїми однокласниками під керівництвом педагога [20, с.33].

Взаємодія – своєрідний взаємовплив, взаємодоповнення між людьми, котрі виконують спільні завдання, і завдяки цьому досягають успіху в їх розв'язанні [14, с.631].

Вибір методу – пошук оптимального шляху виконання, який дозволяє швидко та з розумними витратами енергії, засобів досягти поставленої мети [14, с.631].

Вид навчання – характер взаємодії вчителя і учнів у процесі навчання; в історії школи виділилися такі види навчання: догматичний, пояснювально-ілюстративний, проблемний, програмований [14, с.631].

Види освіти – загальна, політехнічна, професійна [11, с.415].

Види розвитку людини – біологічний (фізичний), психічний, соціальний [11, с.408].

Види спілкування – вербальне, мануальне (лат. *manualis* – ручний), технічне, матеріальне, біоенергетичне [11, с.435].

Викладання:

- організація та управління вчителем пізнавальної діяльності учнів, в результаті чого відбувається розвиток і виховання школярів [1, с.244];
- діяльність учителя з організації учіння [2, с.100];
- діяльність учителя в процесі навчання. Воно полягає в постановці перед учнями пізнавального завдання, повідомленні нових знань, організації спостережень, лабораторних і практичних занять, керівництві роботою учнів по засвоєнню, закріпленню й застосуванню знань, у перевірці якості знань, умінь і навичок [3, с.52];
- діяльність учителя в процесі навчання. Під цим поняттям розуміють не просто розповідь, пояснення, демонстрування зразка виконання певного завдання, як то здається на перший погляд, на що орієнтує й етимологія самого терміну «викладання». У ході цієї діяльності вчитель виконує велике коло функцій, одночасно навчає учнів, забезпечує їх розумовий розвиток, виховує, організовує до роботи, контролює і т. д. Тому цю діяльність правильніше було б назвати іншим терміном, наприклад, «научуванням» [13, с.14];
- діяльність учителя в навчальному процесі, яка передбачає постановку мети співпраці з учнем та її реалізацію [14, с.631];
- цей педагогічний термін розуміють у двох значеннях: буквально (розповідаю, викладаю знання), а також у широкому значенні слова як організацію і керування з боку вчителя пізнавальною діяльністю учнів, у результаті чого вчитель розвиває і виховує школярів [21, с.85];
- розуміють як діяльність учителів щодо організації засвоєння навчального матеріалу, а учіння – як діяльність учнів, спрямована на засвоєння пропонованих їм знань [22(1), с.292];

- упорядкована діяльність педагога щодо реалізації цілі навчання (освітніх цілей), забезпечення інформування, виховання, усвідомлення і практичного застосування знань [22(1), с.294];
- діяльність учителя у процесі навчання, яка містить: постановку перед учнями пізнавальної задачі; повідомлення нових знань; організацію спостережень, лабораторних і практичних занять; керівництво роботою школярів із засвоєння, закріплення і застосування знань; перевірку знань, умінь і навичок [23, с.51];
- діяльність учителя в процесі навчання, що полягає в постановці перед учнями пізнавального завдання, повідомленні нових знань, організації спостережень, лабораторних і практичних занять, керівництві роботою учнів із самостійного засвоєння знань, у перевірці якості знань, умінь та навичок [25, с.553].

Вимога:

- безпосереднє спонування учнів до тих чи інших дій або їх припинення [2, с.310];
- метод педагогічного впливу на свідомість вихованця з метою викликати, стимулювати або загальмувати окремі види його діяльності. Види вимог: вимога-прохання, вимога-довіра, вимога-схвалення, вимога-порада, вимога-натяк, умовна вимога, вимога в ігровому оформленні, вимога-осуд, вимога-недовіра, вимога-погроза [11, с.426];
- спосіб безпосереднього спонування учнів до тих чи інших вчинків або дій, спрямованих на покращення поведінки [26, с.190].

Виправлення – складний психічний процес перебудови особистості, що відбувається під впливом перевиховання і самостійної роботи особистості над усуненням відхилень у своїй свідомості та поведінці [25, с.553].

Виховальні відносини – відносини, орієнтовані на повноцінний розвиток кожної особистості, здатної на активну роль у збереженні та примноженні соціальних цінностей і до співжиття в соціумі за моральними принципами [5, с.86].

Вихованість:

- комплексна характеристика особистості, що враховує наявність і рівень сформованості в неї суспільно значущих якостей [1, с.215];
- узгодженість між знанням, переконанням і поведінкою. Вихованість – актуальний рівень розвитку особистості, вихованість – її потенціальний рівень, зона найближчого розвитку [7, с.45];
- комплексна властивість особистості, яка характеризується наявністю і ступенем сформованості соціально цінних якостей та властивостей, що відображають усебічність її розвитку [14, с.631];
- ввічлива поведінка людини, що виділяється хорошими манерами, правильним мовленням, вмінням спілкуватися з оточуючими її людьми в різних ситуаціях і т.п. Вихована людина характеризується ввічливістю,

знанням правил культури поведінки, етикету тощо. В широкому значенні вихованість – не тільки дотримання правил поведінки та спілкування, які прийняті в даному суспільстві, але це і внутрішня культура людини, що відображається в її світогляді [20, с.43];

- комплекс якостей особистості вихованця, котрий характеризується наявністю і рівнем сформованості суспільно значущих якостей, що відображають всебічність її розвитку та готовність до повноцінної життєдіяльності [27, с.450].

Виховання:

- цілеспрямований та організований процес формування особистості [1, с.13]; соціально і педагогічно організований процес формування людини як особистості [1, с.606];

- цілеспрямований і організований вплив на розвиток особистості [2, с.17]; це спеціально організований суспільний процес, спрямований на розвиток у неї певних цінностей, потреб, рис характеру, знань, умінь, навичок і здібностей [2, с.35];

- процес цілеспрямованого систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією об'єктивних і суб'єктивних факторів [3, с.53];

- усвідомлене і цілеспрямоване зрощування людини як особистості у відповідності зі специфікою цілей, спеціальних груп та організацій, в яких воно здійснюється. На відміну від соціалізації – процесу неперервного, В. – процес дискретний, перервний, здійснюється планомірно, обмежений місцем і часом. В. – поняття багатозначне, розглядається як суспільне явище, діяльність, процес, цінність, система, вплив, взаємодія. В. у широкому соціальному смислі є впливом на людину суспільства в цілому, що фактично ототожнює його із соціалізацією; в широкому пед. смислі В. є цілеспрямованою перетворювальною діяльністю, здійснюваною системою навчальних закладів; у вузькому пед. смислі – виховною роботою, спрямованою на формування в дітей певних якостей, поглядів, переконань; а у ще у вузькому значенні – розв'язанням конкретних виховних завдань [5, с.87];

- цілеспрямований і організований процес формування особистості [11, с.406];

- соціально і педагогічно організований процес створення оптимальних умов для формування людини як особистості; вплив вихователя на вихованця з метою формування в нього бажаних соціально-психічних і фізичних якостей [11, с.422];

- цілеспрямований вплив, у результаті якого вихованці засвоюють соціальний досвід [12, с.45];

- **(суть)** – формування ставлення, звичок соціально-ціннісної поведінки, позитивних людських якостей. Їх вироблення передбачає соціальний

поведінковий тренінг, систему поведінкових вправ, що адекватна загальнолюдським моральним цінностям. Ні навчання, ні виховання, будучи складовими діалектичної єдності, не існують в абсолютно чистому вигляді. У навчанні завжди є якась частка виховання, а у вихованні – навчання [13, с.190];

- стисло виховання можна визначити як керівництво розвитком, впливом на розвиток. У такому значенні це поняття застосовується не тільки стосовно людини, але і до всіх живих організмів. Так біологи говорять про виховання тварин і рослин [15, с.95];
- спеціально організована діяльність педагогів і вихованців спрямована на реалізацію цілей освіти в умовах педагогічного процесу [19, с.86];
- В. – багатозначне, його розглядають як суспільне явище, діяльність, процес, цінність, систему, вплив, взаємодія і т.д. В. у широкому соціальному значенні – дія на людину суспільства в цілому; в широкому педагогічному значенні – цілеспрямоване виховання, що здійснюється системою навчально-виховних закладів; у вузькому педагогічному значенні – виховна робота спрямована на формування у дітей системи певних якостей, поглядів, переконань; у ще більш вузькому значенні – вирішення конкретних виховних задач [20, с.42];
- цілеспрямований процес формування особистості [22(1), с.24];
- процес цілеспрямованого формування особистості дитини [25, с.553];
- цілеспрямований і свідомо здійснюваний педагогічний процес організації та стимулювання різноманітної діяльності формування особистості щодо оволодіння нею суспільним досвідом: знаннями, практичними вміннями і навичками, способами творчої діяльності, соціальними і духовними відносинами [26, с.54];
- у філософії – відтворення соціального досвіду в індивіді, як перенесення людської культури в індивідуальну форму існування [26, с.53];
- процес цілеспрямованої, систематичної, організованої та планомірної взаємодії вихователя і вихованця, під час якого відбувається вплив на свідомість, підсвідомість, пізнавальну, емоційно-вольову та мотиваційну сфери вихованця з метою формування у нього наукового світогляду, високих моральних, громадських і професійних рис для формування його особистості [27, с.424].

Виховання (як суспільне явище) – складний і суперечливий соціально-історичний процес передачі новим поколінням суспільно-історичного досвіду, який здійснюють усі соціальні інститути: громадські організації, засоби масової інформації та культури, церква, сім'я, освітні установи різних рівнів і спрямованості. Воно запезпечує суспільний прогрес і наступність поколінь [7, с.39].

Виховання (у соціальному значенні) – це цілеспрямована підготовка молодого покоління до життя в теперішньому та майбутньому суспільстві,

здійснювана через спеціально створені державні й громадські структури, які контролюються і коректуються суспільством [18, с.376].

Виховання (частина освіти) – педагогічний процес формування у школярів навичок поведінки в дусі загальнолюдських цінностей, позитивних людських якостей, наукових поглядів і переконань [13, с.191].

Виховання (як пед. явище) – 1) цілеспрямована змістовна професійна діяльність педагога, яка сприяє максимальному розвитку особистості дитини, входженню в контекст сучасної культури, становленню її як суб'єкта власного життя, формуванню її мотивів і цінностей; 2) як цілісний свідомо організований пед. процес формування й освіти особистості в навчально-виховних установах спеціально підготовленими людьми; 3) цілеспрямована, керована і відкрита система виховної взаємодії дітей та дорослих, спрямована на підготовку підростаючих поколінь до життя, розвиток і саморозвиток людини в певних культурних і соціально-економічних умовах (у цьому визначенні дитина – і об'єкт, і суб'єкт культури і виховання); 4) надання вихованцю альтернативних способів поведінки в різних ситуаціях, залишаючи за ним право вибору та пошуку свого шляху; 5) процес і результат цілеспрямованого впливу на розвиток особистості, її відносин, рис, якостей, поглядів, переконань, способів поведінки в суспільстві (у цьому визначенні дитина – об'єкт пед. дії); 6) цілеспрямоване створення умов для засвоєння людиною досвіду культури, перенесення її в особистісний досвід шляхом організованої тривалої дії на її розвиток зі сторони оточуючих її виховних інститутів, соц. і природного середовища, з урахуванням її потенціальних можливостей, з метою стимулювання її саморозвитку і самостійності; 7) процес цілеспрямованої свідомо контрольованої соціалізації особистості; 8) (у **самому вузькому конкретному значенні**) – складові частини цілісного виховного процесу: розумове, моральне, фізичне, естетичне, громадянське і т.п. [7, с.39-40].

Виховання у широкому значенні:

- процес формування особистості, що відбувається під впливом соціальних умов [1, с.14];
- спеціально організований, цілеспрямований і керований вплив вихователя на вихованця з метою всебічного розвитку його особистості [2, с.17]; увесь навчально-виховний процес, в результаті якого розвивається інструментальна та мотиваційно-ціннісна сфера особистості, тобто засвоюються певні знання, виробляються уміння, навички, здібності, формуються переконання, ціннісні орієнтації, ідеали, потреби, риси характеру [2, с.258];
- вся сума впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активної участі у виробничому, громадському й культурному житті суспільства. Сюди входить як спеціально організований вплив виховних закладів, так і соціально-економічні умови, що діють певною мірою стихійно [3, с.53];

- система спеціально організованої передачі із покоління в покоління соціального досвіду і принципів соціального формування людини [23, с.48].

Виховання у широкому соціальному значенні:

- є впливом на людину суспільства в цілому, що фактично ототожнює його із соціалізацією [5, с.87];
- виховний вплив на людину всього суспільства і всієї дійсності, яка його оточує [17, с.7-8];
- передача накопиченого досвіду від старших поколінь до молодших. Під досвідом розуміють відомі людям знання, уміння, способи мислення, моральні, етичні, правові норми, тобто вся створена в процесі історичного розвитку духовна спадщина людства [22(1), с.24].

Виховання у широкому педагогічному значенні:

- формування особистості дитини під впливом діяльності педагогічного колективу закладу освіти, яке базується на педагогічній теорії, передовому педагогічному досвіді [1, с.14];
- є цілеспрямованою перетворювальною діяльністю, здійснюваною системою навчальних закладів [5, с.87];
- система діяльності навчального (навчально-виховного) загальноосвітнього закладу, спрямована на створення умов для всебічного і гармонійного розвитку особистості, її входження у сучасну культуру, творчу самореалізацію і самоствердження в ній [14, с.632];
- цілеспрямоване виховання в системі навчально-виховних установ (чи в окремій навчально-виховній установі), яке охоплює весь навчально-виховний процес [17, с.7-8];
- спеціально організована, цілеспрямована і керована дія колективу, вихователів на вихованця з метою формування у нього заданих якостей, що здійснюється в навчально-виховних закладах і охоплює весь навчально-виховний процес [22(1), с.26];
- система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості [25, 387].

Виховання у вузькому значенні:

- цілеспрямована виховна діяльність педагога для досягнення конкретної мети в колективі учнів [1, с.14];
- цілеспрямований вплив вихователя на розвиток мотиваційно-ціннісної сфери особистості вихованця (почуттів, ціннісних орієнтацій, переконань, рис характеру тощо) [2, с.17, с.59];
- є планомірним впливом батьків і школи на вихованця [3, с.53];
- цілеспрямована діяльність формування у дітей морально-вольових якостей особистості, поглядів, переконань, моральних уявлень, певних звичок і правил поведінки [23, с.48].

Виховання у вузькому соціальному значенні – цілеспрямована дія на людину зі сторони суспільства суспільних інститутів з метою формування у неї певних знань, поглядів та переконань, моральних цінностей, політичної орієнтації, підготовки до життя [22(1), с.25].

Виховання у вузькому педагогічному значенні:

- є виховною роботою, спрямованою на формування в дітей певних якостей, поглядів, переконань [5, с.87];
- спільна діяльність вихователя і вихованців, спрямована на розвиток свідомості, духовного світу вихованця, формування досвіду його поведінки і діяльності; становлення особистості як суб'єкта життєтворчості [14, с.632];
- спеціальна виховна робота, спрямована на формування певних якостей, поглядів і переконань учнів [17, с.7-8];
- процес і результат виховної роботи, спрямований на вирішення конкретних виховних задач [22(1), с.26];
- цілеспрямована виховна діяльність педагога з метою досягнення певних виховних цілей [27, с.424].

Виховання (в гранично вузькому значенні):

- спеціально організований процес, що передбачає формування певних якостей особистості, процес управління її розвитком, який відбувається через взаємодію вихователя і виховуваного [1, с.14];
- розв'язання конкретних виховних завдань [5, с.87];
- вирішення певної виховної задачі, наприклад, формування моральних якостей (моральне виховання), естетичних уявлень та смаків (естетичне виховання) і т.п. [17, с.7-8].

Виховна система – система цілей, методів, умов і засобів, спрямованих на розвиток особистості вихованців, реалізацію педагогічних цілей [23, с.86].

Виховна ситуація:

- окремо взятий прояв виховної взаємодії, основою якої є педагогічні дії [5, с.87];
- частина виховного процесу, яка знаходиться між двома корекціями; як «відрізок» процесу, виховна ситуація містить у собі всі структурні компоненти процесу виховання [14, с.632].

Виховна справа – форма організації конкретної діяльності вихованців, яка є необхідною, корисною, зійсненою [14, с.632].

Виховна технологія – науково обґрунтований засіб, що містить необхідні й достатні умови для розвитку та реалізації особистісного потенціалу вихованця, свідомого залучення його до системи вироблених людством цінностей [5, с.94].

Виховне середовище – середовище безпосереднього і опосередкованого впливу на дитину на мікрорівні; сукупність

об'єктивних і суб'єктивних факторів, що створює умови життєдіяльності особистості передачі їй суспільно-історичного досвіду людства і національної культури, впливає на формування її фізичних, психічних і соціально-адаптивних можливостей, процес і повноту творчої самореалізації [5, с.95].

Виховний колектив:

- взаємозв'язаний, відносно самостійний колектив – вихованців (учнів) і вихователів (педагогів, батьків, шефів). По відношенню до педагогічного колективу дитячий колектив виступає в якості мети, об'єкта та інструмента виховання, по відношенню до дітей – середовище їх перебування, особистісного самоствердження, творчого самовираження і самореалізації [23, с.124];
- таке об'єднання учнів, життя і діяльність якого мотивуються здоровими соціальними прагненнями, в якому добре функціонують органи самоуправління, а міжособистісні відносини характеризуються високою організованістю, відповідальною залежністю, прагненням до загального успіху, багатством духовних відносин та інтересів, що забезпечує свободу і захищеність кожної особистості [26, с.193-194].

Виховуюче навчання:

- організація процесу навчання, при якій забезпечується органічний взаємозв'язок між набуттям учнями знань, умінь і навичок, засвоєнням досвіду творчої діяльності та формування емоційно-ціннісного ставлення до світу, один до одного, до навчального матеріалу. Один з принципів навчання [3, с.54];
- одна з важливих концепцій наук. педагогіки. Термін «В.н.» уведено в педагогіку Й.Гербартом. Він стверджував, що немає виховання без навчання, тому й не визнавав навчання, яке не виховує [5, с.96];
- один з принципів дидактики, уведений у педагогіку Й.Гербартом; передбачає вплив змісту, методів, організації навчання на формування особистісних якостей учнів, набуття ними соціального досвіду [14, с.632].

Виховуючі ситуації – спеціально організовані педагогічні умови для формування в учнів мотивів позитивної поведінки чи подолання недоліків [1, с.151].

Вища освіта – передбачає забезпечення фундаментальної загальнокультурної, практичної підготовки фахівців, які мають визначати темпи і рівень науково-технічного, економічного та соціально-культурного процесу, формування інтелектуального потенціалу суспільства [11, с.411].

Відповідальність – якість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з точки зору користі або шкоди для суспільства, порівнювати свої вчинки з суспільними нормами, законами [1, с.118].

Відчуття – психічний процес, що полягає у відображенні мозком властивостей предметів і явищ, станів організму під безпосереднім впливом подразників на відповідні органи чуття [1, с.58].

Вікова періодизація (класифікація) – поділ цілісного життєвого циклу людини на вікові відрізки (періоди), що вимірюють роками [25, с.553].

Вікторина – пізнавальна гра, яка складається з запитань і відповідей на теми з різних галузей науки, техніки, літератури й мистецтва. Запитання підбираються з урахуванням віку та рівня знань учасників гри [3, с.56].

Вільне виховання (дитиноцентризм, педоцентризм, «недирективна педагогіка») – напрям у педагогічній теорії і практиці, який розглядає освіту й виховання як допомогу дорослих природному процесу розвитку й саморозвитку дитини в оточуючому її середовищі через набуття власного досвіду, стимуляцію освітньо-пізнавальної діяльності, самоосвіту і самовиховання, де школа є живим організмом, що розвивається разом із дитиною, а вчителю відводиться роль організатора освітнього і виховного середовища, старшого товариша. В.в. протистоїть авторитаризму [5, с.112].

Внутрішкільне управління – діяльність управляючої підсистеми, спрямована на реалізацію мети школи шляхом створення умов (прогностичних, педагогічних, психологічних, кадрових, організаційних, матеріально-фінансових та ін.), необхідних для належного розвитку педагогічного процесу [14, с.632].

Внутрішній (внутрішкільний) контроль:

- систематична, цілеспрямована перевірка роботи вчителя адміністрацією школи, одна з форм керівництва педагогічним колективом [3, с.58];
- функція управління, яка встановлює відповідність реального ходу навчально-виховного процесу загальнодержавним вимогам і планам роботи школи [14, с.632].

Вправа (вправи):

- цілеспрямоване, багаторазове повторення учнями певних дій та операцій (розумових, практичних) для формування навичок і вмінь [1, с.332];
- повторне (багаторазове) виконання розумової або практичної дії з метою оволодіння нею або підвищення її якості [2, с.154];
- повторне виконання дії з метою її засвоєння [3, с.59];
- метод виховання, що передбачає планомірне, організоване, повторюване виконання певних дій з метою оволодіння вміннями і навичками поведінки [11, с.426];
- метод навчання, який передбачає цілеспрямоване, багаторазове повторення учнями певних дій чи операцій з метою формування умінь та навичок [11, с.419];
- багаторазове повторення певних дій або видів діяльності з метою їх засвоєння, яке спирається на розуміння і супроводжується свідомим контролем і коригуванням [25, с.553].

Вправляння – виконання учнем певних дій з метою вироблення і закріплення необхідних навичок та позитивних форм поведінки [1, с.148].

Всебічне виховання – виховання, яке передбачає формування в особистості певних якостей щодо вимог розумового, морального, трудового, фізичного й естетичного виховання [11, с.410].

Всебічний розвиток – розвиток людської особистості з усіх боків, всесторонньо; дотримання єдності та взаємодії п'яти частин виховання: розумового, фізичного, морального, трудового й естетичного [14, с.632].

Вчинок – основна особистісна форма й одиниця поведінки, акт морального самовизначення, яким особистість виявляє і формує своє ставлення до суспільства, людей, самого себе, природи, діяльності [14, с.632].

Г

Гармонійне виховання – передбачає, щоб якості щодо вимог складових виховання (розумового, морального, трудового, фізичного, естетичного) доповнювали одна одну, взаємно збагачувалися [11, с.410].

Гармонійний розвиток особистості (грец. *harmonikos* – розмірний, пропорційний: внутрішня і зовнішня узгодженість, цілісність і сумісність змісту й форми):

- співрозмірний розвиток фізичних і рухових сил людини, струнке й строге поєднання різних сторін і функцій її свідомості, поведінки й діяльності [3, с.63];
- співрозмірний (збалансований) розвиток розумових, фізичних і духовних сил людини, поєднання різних сторін і функцій її свідомості, поведінки та діяльності [5, с.124];
- гармонія усіх сторін: розумового, фізичного, морального, трудового й естетичного розвитку, їх пропорційність, погоджена єдність [14, с.632].

Ген (грец. *genos* – рід, походження, спадковий) – елементарна одиниця спадковості, носій задатків [11, с.109].

Гендерна (англ. *gender*, грец. *genos* – рід) **педагогіка** – галузь педагогіки, що функціонує як сукупність підходів, спрямованих на успішну підготовку дітей до статево ролевої поведінки в суспільстві [25, с.553].

Гідність – моральне поняття, що виражає уявлення про цінності людини як особистості, особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї спільноти, в середовищі якої визначається цінність особистості [11, с.429].

Гімназія – загальноосвітній навчальний заклад для обдарованих і здібних дітей, що забезпечує науково-теоретичну, гуманітарну, загальнокультурну підготовку, задовольняє різнобічні освітні запити особистості, суспільства і держави [5, с.136].

Гіпотеза – науково обґрунтоване припущення чи факт, які перебувають поза межами безпосереднього спостереження, або

закономірний зв'язок явищ, коли його ще не можна встановити за допомогою наукового доведення [3, с.70].

Гносеологія – теорія пізнання, розділ філософії, в якому вивчаються проблеми природи пізнання, його можливостей, відношення знань до реальності, досліджуються загальні передумови пізнання, виявляються умови його достовірності та істинності. Для педагогіки має методологічне значення. На основі Г. будується весь навчальний процес, так як учіння є видом спеціально організованого пізнання [7, с.54].

Готовність до праці – наявність в учня широкого діапазону мотивів процесуального та результативного плану діяльності; орієнтування у зовнішніх і внутрішніх (наявність знань, умінь досвіду, здібностей тощо) умовах праці; здатність до самоактуалізації і самореалізації в діяльності; самоконтролю, самооцінки, самокорекції її процесу [14, с.633].

Гра – вид креативної діяльності людини, у процесі якої в уявній формі відтворюються способи дій з предметами, стосунки між людьми, норми соціального життя та культурні надбання людства, які характеризують історично досягнутий рівень розвитку суспільства [5, с.139].

Графічні роботи – відображення знань учнів у кресленнях, графіках, діаграмах, гістограмах, таблицях, ілюстраціях, ескізах, замальовках із натури [1, с.334].

Громадська думка – система загальних суджень людей, яка виникає в процесі їх діяльності й спілкування та виражає ставлення до різних явищ, подій, що становлять загальний інтерес [1, с.147].

Громадянська культура – глибоке усвідомлення своєї належності до власної країни, почуття патріотизму і громадянської гідності, знання про єдність свободи вибору і відповідальності, готовність до зміцнення своєї країни, становлення в ній демократії [14, с.633].

Громадянське виховання:

- формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною та захищеною [1, с.109];
- педагогічний процес становлення свідомого, відповідального і компетентного громадянина-патріота, спрямований на саморозвиток та розбудову демократичного і громадянського суспільства [5, с.149];
- формування громадянськості як інтегративної якості особистості, що дозволяє людині усвідомлювати себе юридично, морально і політично дієздатним [20, с.57].

Громадянськість – духовно-моральна цінність, світоглядна і психологічна характеристика особистості, що визначає її обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною [1, с.109].

Група експериментальна і група контрольна – спеціально підібрані чи створені дві групи піддослідних осіб з метою дослідження впливу якогось педагогічного фактора, причому цей фактор діє лише в

експериментальній групі. На основі порівняння змін в обох групах робиться висновок про ефективність застосовуваного педагогічного фактора [3, с.75].

Групова навчальна діяльність – форма організації навчання в об'єднаних загальною навчальною метою групах учнів за опосередкованого керівництва вчителем і його співпраці з учнями [25, с.553].

Групова форма організації навчальної діяльності учнів на занятті – створення невеликих за складом груп у межах одного класу [14, с.633].

Гуманізація:

- олюднення виховних відношень; визнання дитини як особистості, її прав на свободу, щастя, соціальний захист, розвиток здібностей, індивідуальності [14, с.633];
- **виховання** – створення оптимальних умов для інтелектуального і соціального розвитку кожного вихованця; виявлення глибокої поваги до людини; визнання природного права кожної особистості на свободу, на соціальний захист, на розвиток здібностей і вияв індивідуальності, на самореалізацію фізичних, психічних і соціальних потенцій, на створення соціально-психічного фільтра проти руйнівних впливів негативних чинників навколишнього природного і соціального середовища; виховання у молоді почуттів гуманізму, милосердя, добротності [11, с.423];
- **відносин** – це олюднення відносин. Воно характерне тим, що в них переважає моральний фактор, тобто визнання свободи, власної цінності та унікальності, гідності та суверенності кожного, хто вступив у взаємодію з іншим [5, с.86];
- **освіти** – центральна складова нового педагогічного мислення, яка передбачає перегляд, переоцінку всіх компонентів педагогічного процесу у світлі їхньої людинотворної функції [3, с.76];
- **освіти** – один із нових соціально-педагогічних принципів, який відображає спрямованість розвитку освіти на гуманні стосунки в суспільстві як загальнолюдську цінність [5, с.156];
- **національної системи освіти** полягає в утвердженні особистості учня як найвищої соціальної цінності, в найповнішому розкритті її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпеченні пріоритетності загальнолюдських і громадських цінностей, гармонії стосунків учня і довкілля на основі засвоєння широкого кола гуманітарних знань, сприянні його самоактуалізації в умовах професійної діяльності [27, с.300-301].

Гуманізм (лат. *humanus* – людський, людяний):

- прогресивний напрям духовної культури, що звеличує людину як найвищу цінність у світі, утверджує право людини на земне щастя, захист прав на свободу, всебічний розвиток і прояв своїх здібностей [11, с.429];

- вираження особливого ставлення до людини як найвищої цінності життя; утвердження права людини на щастя, свободу, всебічний розвиток, прояв своїх можливостей і здібностей [14, с.633];

- цілісна концепція людини як найвищої цінності в світі [22(1), с.202].

Гуманістична педагогіка – система наукових теорій, що розглядає вихованця як активного, свідомого, рівноправного учасника навчально-виховного процесу, і який розвивається згідно з своїми можливостями [22(1), с.203].

Гуманістична спрямованість учителя:

- ставлення до дитини як до найвищої цінності, визнання її права на свободу, всебічний розвиток, щастя, вільний розвиток, прояв своїх здібностей [14, с.633];

- найголовніша характеристика майстерності педагога, що будується на основі ціннісних орієнтацій: на себе (самоутвердження); на засоби педагогічного впливу (коли найважливіше для педагога – виховні ідеали, виховні заходи та методика їх здійснення); на вихованця (допомогти йому адаптуватися до соціального середовища, знайти смисл у житті); на мету педагогічної діяльності (сприяти самоактуалізуванню у професійній діяльності та громадському житті) [27, с.167].

Гуманітаризація освіти:

- переорієнтація освіти з предметно-змістового принципу навчання основ наук на вивчення цілісної картини світу й насамперед – світу культури, світу людини, на формування в молоді гуманітарного й системного мислення; система заходів, спрямованих на пріоритетний розвиток загальнокультурних компонентів у змісті, формах і методах навчання й таким чином на формування особистісної зрілості учнів, розвиток їхніх творчих здібностей [3, с.77];

- процес переорієнтації освіти з предметно-змістового принципу навчання основ наук на вивчення цілісної картини світу, пов'язаний з посиленням впливу гуманітарних наук на всі види пізнання; переміщення акцентів з «природи і суспільства» на «людину в природі і суспільстві», звернення уваги на самоцінність особи [5, с.158];

- пріоритетний розвиток загальнокультурних компонентів освіти, подолання технократичного підходу до формування змісту освіти, розкриття цілісної картини світу на засадах взаємозалежності природи, Людини й суспільства [14, с.633];

- система заходів, направлених на пріоритетний розвиток загальнокультурних компонентів в змісті освіти і, таким чином, на формування особистої зрілості учнів [20, с.58].

Гуманітарна культура педагога – широка освіченість, інтелігентність, високе почуття обов'язку і відповідальності, професіоналізм [14, с.633].

Гуманітарна освіта – сукупність знань у галузі соціально-гуманітарних наук і пов'язаних з ними практичних навичок і вмінь. Термін «гуманітарний» (лат. *humanitas* – людська природа, освіченість, людство) – такий, що має відношення до свідомості людини й людського суспільства [5, с.159].

Д

Дальтон-план – система індивідуалізованого навчання; виникла на початку ХХ ст. У США у м.Дальтоні, автор Олена Паркхест. Застосовувалась у радянській школі в 1920-х роках [14, с.634].

Дедуктивний метод – вивчення навчального матеріалу від загального до окремого, одиничного [11, с.419].

Дедукція (лат. *deductio* – виведення):

- спосіб міркування, за якого частковий висновок робиться лише логічним шляхом від загальних положень [1, с.324];
- форма достовірного умовиводу окремого положення із загальних [3, с.84].

Демократизація виховання – принципи організації виховної системи, які передбачають децентралізацію, автономізацію навчально-виховних закладів; забезпечення співробітництва вихователів і вихованців; врахування думки колективу й кожної особистості; визначення особистості як вищої природної та соціальної цінності; формування вільної особистості [11, с.423].

Демократизація освіти – одне з ключових положень нового часу. Це галузь вирішення багатьох проблем, що постали перед українським суспільством. Це опорне поняття і для школи – середньої загальноосвітньої, професійної та вищої. До основних принципів Д.о. можна віднести такі: рівних можливостей, співробітництва, різноманітності, відкритості, регіоналізації, громадсько-держ. чи держ.-громадського управління, самоорганізації [5, с.167].

Демократичний стиль (грец. *demokratia* – влада народу, народовладдя) – врахування думки і волі колективу в організації життєдіяльності вихованців [11, с.435].

Демократичний стиль спілкування – стиль, що ґрунтується на глибокій повазі до особистості, довірі, орієнтації на її самореалізацію, саморозвиток [14, с.634].

Демонстрація – метод навчання, який передбачає показ предметів, процесів у їх натуральному вигляді, динаміці [11, с.418].

Демонстрування – використання приладів, дослідів, технічних установок та ін. [25, с.553].

Державний компонент (інваріантна частина навчального плану):

- визначає перелік навчальних дисциплін, який є обов'язковим для вивчення у всіх загальноосвітніх навчально-виховних закладах [11, с.416];

- обов'язкові для вивчення в усіх загальноосвітніх навчальних закладах навчальні предмети, які мають забезпечити досягнення кожним випускником середньої школи мінімального обов'язкового освітнього рівня незалежно від типу навчального закладу, форми власності чи його регіональної належності [14, с.634].

Державний стандарт загальної середньої освіти – звід норм і положень, що визначають державні вимоги до освіченості учнів та випускників шкіл на рівні початкової, базової та повної загальної середньої освіти, а також гарантії держави щодо її здобуття [1, с.276].

Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти – система параметрів, що задає державну норму освіченості, яка відображає суспільний ідеал і враховує реальні можливості освіти в досягненні цього ідеалу. Такі параметри розкриваються за допомогою: а) базового навчального плану; б) стандартів освітніх галузей, що входять до інваріантної частини цього плану; в) системи вимірників, які дають змогу визначити рівень якості загальноосвітньої підготовки [14, с.634].

Дидактика (грец. *didaktikus* – навчаю, *didaktikos* – повчальний, повчаючий):

- галузь педагогіки, що розробляє теорію навчання та освіти [1, с.241];
- розділ педагогіки, в якому розкриваються наукові основи навчання [2, с.90];
- частина педагогіки, яка розробляє теорію освіти й навчання, виховання в процесі навчання [3, с.88];
- теорія навчання і освіти, галузь педагогіки. Уперше термін «Д». використав нім. педагог Вольфганг Ратке, який свій курс у пед. семінарії іменував Д., а себе – дидактом. Д. як пед. систему вперше розробив чеський педагог-гуманіст Ян Амос Коменський у праці «Велика дидактика» (1632) [5, с.184];
- теорія освіти і навчання, галузь педагогіки. Предметом Д. є навчання як засіб освіти і навчання, тобто взаємодія викладання і учіння в їх єдності, що забезпечує організоване вчителем засвоєння змісту освіти. Функції: теоретична (діагностична і прогностична); практична (нормативна, інструментальна) [7, с.74];
- галузь педагогіки, яка розробляє теорію освіти і навчання [11, с.411];
- складова загальної педагогіки; педагогічна теорія, яка науково обґрунтовує зміст освіти, виявляє закономірності, які діють у процесі навчання, розкриває принципи, визначає методи та організаційні форми навчання [14, с.634];
- наука про навчання, його мету і зміст, а також про його методи засоби та організацію [16, с.59];
- педагогічна теорія навчання, яка дає наукове обґрунтування його змісту, методів і організаційних форм [18, с.101];

- теорія освіти і навчання, галузь педагогіки. Розкриває закономірності засвоєння знань, умінь і навичок і формування переконань, визначає обсяг і структуру змісту освіти, удосконалює методи і організаційні форми навчання, виховну дію навчального процесу на учнів [20, с.69];
- наука про навчання і освіту, їх цілі, зміст, методи, засоби, організації, здобуті результати [22(1), с.294];
- складова частина педагогіки, теорія освіти і навчання, яка розкриває закономірності процесу навчання, принципи, мету, методи та організаційні форми навчання, проблеми уроку, закономірності загальної, політехнічної і професійної освіти і т.п. [23, с.35];
- галузь педагогіки, яка розробляє теорію освіти і навчання, виховання у процесі навчання [25, с.553];
- галузь педагогічної науки, яка вивчає, досліджує, узагальнює та обґрунтовує цілі, закономірності, принципи, зміст, форми та методи навчального процесу, взаємодію учителів і учнів, вплив педагогічних явищ на формування й розвиток особистості учня [27, с.220].

Дидактична концепція:

- система поглядів на процес навчання [14, с.634];
- навчальна програма, під якою розуміють алгоритм пізнавальних дій, що містить послідовні мікроетапи опанування одиниці знань або дій [27, с.255].

Дидактична мета – очікуваний, раніше запланований викладачем результат навчальної діяльності, спрямований на поліпшення засвоєння учнями знань, набуття вмінь та навичок [1, с.298].

Дидактична система – сукупність компонентів, що утворюють єдину цілісну структуру, спрямовану на досягнення мети навчання: ціль, завдання, зміст освіти, методи, форми, засоби, принципи навчання [14, с.634].

Дидактичний матеріал – особливий тип наочного навчального посібника, переважно карти, таблиці, набори карток з текстом, цифрами або малюнками, реактиви, рослини, тварини тощо, які роздаються учням для самостійної роботи в класі і вдома або демонструються вчителем перед усім класом [3, с.89].

Дидактичний тест – набір стандартизованих завдань, за допомогою яких визначається рівень засвоєння певних компонентів змісту загальної середньої освіти [14, с.635].

Дидактичні ігри – ігри для навчання й виховання дошкільників і школярів [3, с.89].

Дидактичні принципи – принципи дидактики, які визначають зміст, організаційні форми й методи навчальної роботи школи згідно з загальними цілями виховання й закономірностями процесу навчання [3, с.89].

Дискусія (лат. *discussio* – розгляд):

- **метод** групового обговорення проблеми з метою з'ясування істини шляхом зіставлення різних думок [1, с.140];
- (**навчальна**) ґрунтується на обміні поглядами з певної проблеми [2, с.150];
- обговорення суперечливих питань [2, с.301];
- 1) широке публічне обговорення якогось спірного питання; 2) у переносному значенні – спір, суперечка окремих осіб, співбесідників [3, с.91].

Диспут (лат. *disputare* – міркувати, сперечатись; *disputo* - міркую, сперечаюсь):

- вільний, жвавий обмін думками, колективне обговорення питань, що хвилюють його учасників [1, с.607];
- прийом (щодо методу переконування) формування переконань і свідомої поведінки шляхом суперечки, дискусії у процесі вербального спілкування з членами первинного колективу чи іншої групи. [11, с.425];
- форма виховної роботи зі старшокласниками, спрямована на формування моральних переконань і свідомості у процесі дискусії, суперечки, альтернативних міркувань [11, с.436].

Дистанційна освіта – це різновид освітньої системи, в якій використовуються переважно дистанційні технології навчання та організації освітнього процесу, або одна з форм отримання освіти, за якою опанування тим чи іншим рівнем, за тією чи іншою спеціальністю (напрямом підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації) [5, с.191].

Дистанційне навчання – форма організації та реалізації навчально-виховного процесу, за якого його учасники (об'єкт і суб'єкт навчання) здійснюють навчальну взаємодію принципово і переважно екстериторіально (на відстані, яка не дозволяє та не передбачає безпосередньо навчальну взаємодію учасників віч-на-віч, коли учасники територіально перебувають за межами можливої безпосередньої навчальної взаємодії й, коли у процесі навчання, їх особиста присутність у певних навчальних приміщеннях навчального закладу не є обов'язковою) [5, с.191].

Дисципліна (лат. *disciplina* – вчення, виховання, розпорядок) – певний порядок поведінки людей, що забезпечує узгодженість дій у суспільних стосунках, обов'язкове засвоєння і виконання особистісно встановлених правил [11, с.429].

Дитяча творчість – сфера діяльності дитини, яка сприяє її інтелектуальному й емоційному розвитку [3, с.93].

Дитячий колектив (лат. *colectivus* – збірний):

- група дітей, що об'єднанні спільною метою, близькими мотивами спільної діяльності та узгодженістю дій. Високий рівень соціально-психол. зрілості групи дітей перетворює її на Д.к. [5, с.204];

- об'єднання дітей спільною корисною діяльністю (навчанням, працею, спортом, громадською роботою) [25, с.553].

Диференціація (лат. *differentia* – відмінність, різниця):

- в освіті – процес та результат створення відмінностей між частинами освітньої системи (підсистем) [1, с.415];
- форма індивідуалізації, коли учні, схожі за певними індивідуальними особливостями, об'єднуються в групи для окремого навчання. Такі групи називаються гомогенними (однорідними) [2, с.207].

Диференційоване навчання:

- стосовно загальноосвітньої школи розподіл навчальних планів і програм у старших класах середньої школи [3, с.95];
- форма врахування індивідуальних властивостей учня у процесі навчання на основі їх поділу на характерні типологічні групи за різними показниками (рівнем навчальних можливостей, успішністю, пізнавальним інтересом школярів, темпом навчання тощо) [5, с.210];
- така організація навчального процесу, при якій створюються умови, які дають змогу кожному учневі розкрити всі свої потенціальні навчальні можливості. Розрізняють **зовнішню** (профільну) і **внутрішню** (рівневу) **диференціацію**. При зовнішній диференціації комплектування класів, груп, шкіл здійснюється на основі певного критерію. Основним документом, який регламентує діяльність школи в контексті зовнішньої диференціації, є Базовий навчальний план. Форми реалізації зовнішньої диференціації – профільні класи, класи з поглибленим вивченням предметів, спеціальні класи, групи і школи. Внутрішня (рівнева) диференціація – врахування індивідуальних відмінностей учнів (особливостей пам'яті, мислення, уяви, нахилів, здібностей, інтересів тощо) в умовах звичайного класу, групи [13, с.327-328];
- форма навчальної діяльності, організація якої враховує здібності, нахили, інтереси учнів; «зовнішня дифенціація» – створюються спеціальні дифенційовані класи, школи; «внутрішня диференціація» – розвиток індивідуальності здійснюється в умовах звичайного класу [14, с.635];
- форма організації навчальної діяльності, що враховує нахили, інтереси, здібності учнів [20, с.74];
- організація навчально-виховного процесу з урахуванням типових індивідуальних особливостей учнів [25, с.553].

Діагностика (грец. «*dia*» – прозорий і «*гнозис*» – знання):

- **навчальна** – процес визначення результатів навчальної діяльності учнів і педагога з метою виявлення, аналізу, оцінювання та корекції навчання (А.Хуторський). Діагностика навчання – широке поняття, яке містить контроль, перевірку, облік, оцінювання, аналіз статистичних даних, виявлення динаміки змін, уточнення, коригування навч. програм, прогнозування [5, с.417];

- загальний спосіб одержання інформації про досліджуваний об'єкт чи процес [22(1), с.94]. Це вивчення усіх обставин здійснення дидактичного процесу, точніше визначення його результатів. ... Діагностика включає в себе контроль, перевірку, оцінювання, накопичення статистичних даних, їх аналіз, встановлення динаміки, тенденцій, прогнозування подальшого розвитку подій [22(1), с.544];
- **педагогічна** – систематичний контроль та оцінювання результатів навчання, своєчасне виявлення прогалин у навчанні (проведення бесід з учнями, батьками, спостереження за учнями, їх тестування, аналіз результатів, підбиття підсумків на педагогічному консилиумі вчителів) [1, с.423];
- **педагогічна** – дослідницька процедура спрямована на виявлення умов і обставин, в яких протікає педагогічний процес; отримання чіткого уявлення про причини, які будуть сприяти чи перешкоджати досягненню накреслених результатів [14, с.644];
- **педагогічна** – сукупність прийомів контролю і оцінювання, спрямованих на вирішення задач оптимізації навчального процесу, диференціації учнів а також удосконалення освітніх програм і методів педагогічного впливу [20, с.190];
- **педагогічна** досліджує навчальний процес, у ході якого вивчаються передумови, умови і результати навчального процесу, з метою оптимізації чи обґрунтування значення його для суспільства (К.Інгенкамп, цит. по [27, с.404]).

Діагностування успішності навчання учнів включає контроль, перевірку, оцінювання, накопичення статистичних даних, їх аналіз, виявлення динаміки, тенденцій і прогнозування результатів. Загальні принципи такого діагностування – об'єктивність, систематичність, гласність [27, с.417].

Діагностика якості педагогічної діяльності – процес виявлення й опису актуального стану педагогічної діяльності та його причин, об'єктивних тенденцій і прогнозування якості пед. діяльності тощо [5, с.216].

Діалогічний підхід – конкретно-наукова методологія педагогіки, яка передбачає перетворення позиції педагога і позиції учня в особистісно-рівноправні [14, с.635].

Дія – довільний свідомий акт, спрямований на досягнення мети; структурний елемент діяльності [14, с.635].

Діяльнісний підхід – визнання діяльності основою, засобом і вирішальною умовою розвитку особистості [14, с.635].

Діяльність:

- внутрішня (психічна) і зовнішня (фізична) активність людини, яка регулюється усвідомленою метою. Основні компоненти діяльності: суб'єкт з його потребами, мета діяльності, засоби реалізації мети, результат діяльності [14, с.635];

- спосіб буття людини в світі, її здатність вносити в дійсність зміни [25, с.553].

Довільне запам'ятовування – форма запам'ятовування, за якої людина ставить перед собою мету запам'ятати і використовує для цього спеціальні прийоми [1, с.209].

Догматичний тип навчання – тип навчання, що характеризується такими особливостями: учитель повідомляє учням певний обсяг знань в готовому вигляді без пояснення; учні заучують знання без усвідомлення та розуміння і майже дослівно відтворюють заочне [11, с.413].

Домашні завдання:

- складова частина навчального процесу, яка полягає у виконанні учнями за завданнями учителя самостійної навчальної та практичної роботи після уроків. Ця робота тісно пов'язується з уроками, доповнює їх, сприяє більш міцному і свідомому засвоєнню знань, умінь і навичок [3, с.100];
- складова навчального процесу для засвоєння, закріплення та підвищення якості знань, отриманих на уроці, різними способами у формі самостійної роботи під керівництвом педагога [5, с.230].

Домашня робота – самостійне виконання учнями навчальних завдань після уроків [1, с.404].

Домашня форма навчання – форма організації навчання, яка передбачає самостійне виконання учнями навчальних завдань у позаурочний час (безпосередньо вдома, в групах продовженого дня та ін.) [11, с.421].

Доповіді учнів – прийом навчання, що полягає в самостійному опрацюванні учнями якоїсь теми за навчальними посібниками, спеціальною літературою та іншими матеріалами. Учитель допомагає в складанні плану доповіді, підказує, де можна знайти відповідний матеріал тощо [3, с.101].

Доручення – це керування діяльністю учнів, у процесі якої кожен з них виконує певне завдання [2, с.312].

Досвід педагогічний – 1) творче, активне засвоєння і реалізація вчителем в практиці законів та принципів педагогіки з урахуванням конкретних умов, особливостей дітей, дитячого колективу і власної особистості. **Види:** історичний, масовий, передовий, новаторський. Історичний досвід – це результати пед. теорії і практики, одержані упродовж усієї історії освіти. Масовий Д.п. – результати пед. теорії і практики, які широко застосовуються в практиці більшості учителів. Передовий педагогічний досвід характеризується тим, що вчитель одержує кращі результати завдяки удосконаленню наявних засобів, оптимальній організації педагогічного процесу. Новаторський досвід – це досвід, у якому є елементи новизни, відкриття, винаходу, авторства; 2) дидактичні системи, розроблені на основі теорій, висока ефективність яких була доведена в процесі педагогічної практики: *теорія загального розвитку*

(Л.В.Занков), *теорія поетапного формування розумових дій* (П.Я.Гальперін, З.Ф.Тализіна), *теорія змістового узагальнення* (В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, І.Я.Лернер), *теорія педагогічного співробітництва* (А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський, В.Ф.Шаталов, М.П.Гузик та ін.), *теорія вирішення винахідницьких задач* (Г.С.Альтшуллер) [7, с.223].

Дослідження наукове – це діяльність у сфері науки. Науку найбільш загальним чином визначають як сферу людської діяльності, в якій відбувається вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність [5, с.234].

Дослідний метод – залучення учнів до самостійного розв'язання пізнавальної задачі з використанням необхідного обладнання [11, с.419].

Дослідницька діяльність дітей та учнівської молоді – діяльність безпосередньо пов'язана з вирішенням творчого, дослідницького завдання, що не має наперед відомого результату (у різних галузях науки, техніки, мистецтва) та передбачає етапи, характерні для наук. дослідження (визначення проблеми, ознайомлення з літературними джерелами та їх опрацювання, формулювання гіпотези дослідження, власне проведення дослідження, аналіз його результатів і остаточних узагальнень, формулювання висновків, конкретна суспільно корисна, масова чи природоохоронна робота учнів за результатами здійсненого дослідження) [5, с.236].

Дослідницький метод у навчанні – метод залучення учнів до самостійних пошуків, на основі яких вони встановлюють зв'язки між предметами, явищами і процесами об'єктивної дійсності, роблять висновки, пізнають закономірності [25, с.553].

Дослідні роботи – пошукові завдання, проекти, що передбачають індивідуалізацію навчання, розширення обсягу знань учнів, використовують на факультативних, гурткових заняттях з метою підготовки учнів до виконання навчальних завдань на найвищому рівні пізнавальної активності та самостійності [1, с.334].

Дошкільна освіта і виховання – початковий структурний компонент системи освіти, який забезпечує розвиток і виховання дітей в родині та дошкільних виховних закладах (дитячих яслах, садках) [11, с.411].

Духовна педагогіка – галузь педагогічних знань і досвіду з виховання та навчання особистості засобами релігії [25, с.553].

Духовний розвиток особистості – розвиток спрямований на індивідуальний вияв у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб – ідеальної потреби пізнання та соціальної потреби жити й діяти для інших [5, с.243].

Духовні цінності – витвори людського духу, зафіксовані у здобутках культури, науки, моралі, мистецтва [3, с. 106].

Духовність:

- індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти «для інших» [3, с.106];
- категорія людського буття, якою виражається його здатність до самотворення та творення культури. Духовність є вищим рівнем розвитку особистості, на якому основними мотиваційно-смысловими регуляторами її життєдіяльності є вищі людські цінності [5, с.244].

Е

Екзамени, іспити (лат. *examen* – зважування, випробування) – одна з форм перевірки, умінь і навичок учнів [3, с.110].

Екологічна культура – сформована система наукових знань про процеси і результати взаємодії людини, суспільства і природи; відповідальність за природу як загальнонаціональну і загальнолюдську цінність, основу життя; готовність до природоохоронної діяльності [14, с.636].

Екологічне виховання (грец. *oikos* – дім, середовище + *logos* – вчення):

- систематична педагогічна діяльність, спрямована на розвиток у людини культури взаємодії з природою [1, с.118];
- виявляється в усвідомленні цінності природи в житті людини, прагненні до збереження природних багатств, здатності гармонійно співіснувати з природою, сформованості екологічної культури [5, с.89];
- озброєння людини знаннями в царині екології та формування у неї моральної відповідальності за збереження природного довкілля і розумного співіснування з ним [11, с.430];
- систематична педагогічна діяльність, спрямована на розвиток в учнів екологічної культури [25, с.553];
- спрямоване на усвідомлення природної феноменальності людини, яка повною мірою відповідає за життя й умови життєдіяльності на Землі [27, с.496].

Економічне виховання:

- виховання, що передбачає розв'язання таких завдань: формування економічного мислення, озброєння економічними знаннями, вміннями та навичками економічних взаємин [11, с.433];
- організована педагогічна діяльність, спрямована на формування економічної культури учнів [25, с.553].

Екскурсія навчальна (лат. *excursio* – поїздка, прогулянка):

- форма організації педагогічного процесу, спрямована на вивчення учнями поза межами школи і під керівництвом учителя явищ, процесів через безпосереднє їх сприймання [1, с.401];

- форма організації навчання, яка передбачає вихід учнів на місце розташування об'єктів вивчення (природи, історичних пам'яток, музеїв, виробництва) для безпосереднього ознайомлення з ними [2, с.229];
- форма навчальної роботи, спрямована на вивчення учнями при керівній ролі учителя певних явищ, процесів, предметів шляхом безпосереднього їх сприймання в конкретному виробничому, природному середовищі [11, с.421].

Експеримент навчальний (лат. *experimentum* – спроба, дослід) – при вивченні природничо-наукових предметів (фізика, хімія, біологія тощо) є засобом навчання (наочності) і змістом освіти [3, с.112].

Екстеріоризація – процес перетворення сил і здібностей особистості в об'єктивні соціально значущі продукти діяльності та цінності [14, с.637].

Електронний підручник – програмно-методичний комплекс, який дає можливість самостійно засвоїти навчальний курс або його певний розділ і об'єднує в собі властивості звичайного підручника, довідника, збірника задач і лабораторного практикуму [5, с.260].

Емоції – елементарні переживання, що виникають у людини під впливом загального стану організму [1, с.55].

Емпатія – співпереживання, розуміння почуттів, які переживає інша людина, і відповідне виявлення своїх почуттів [14, с.637].

Естетика (грец. *aisthesis* – відчуття, почуття) – наука про прекрасне та його роль у житті людини, про загальні закони художнього пізнання дійсності, розвитку мистецтва [11, с.433].

Естетична культура:

- сформованість у людини естетичних знань, смаків, ідеалів, здібностей до естетичного сприймання явищ дійсності, творів мистецтва, потреба вносити прекрасне в оточуючий світ, оберігати природну красу [1, с.127];
- здатність особистості до повноцінного сприймання, правильного розуміння прекрасного у мистецтві та дійсності, прагнення і вміння будувати своє життя за законами краси [14, с.637].

Естетична свідомість – форма суспільної свідомості, яка є художньо-емоційним освоєнням дійсності через естетичні сприйняття, почуття, судження, смаки, ідеали і виражається в естетичних поглядах та мистецькій творчості [1, с.127].

Естетичне (грец. *aisthetikos* – чуттєво сприйманий) виховання:

- педагогічна діяльність, спрямова на формування здатності сприймати і перетворювати дійсність за законами краси [1, с.126];
- передбачає формування естетичних смаків, почуттів, певної мистецтвознавчої ерудиції, здатності сприймати художні твори та навички творчої діяльності [5, с.89];
- розвиток у людини почуттів прекрасного, формування вмінь і навичок творити красу в навколишній дійсності, вміти відрізнити красиве від потворного, жити за законами духовної краси [11, с.433];

- складова частина виховного процесу, безпосередньо спрямована на формування здатності сприймати і перетворювати дійсність за законами краси в усіх сферах діяльності людини [25, с.554].

Естетичний ідеал – певні уявлення людини про красу, в основі яких лежать критерії, за якими вона оцінює ті чи інші явища, предмети [11, с.433].

Естетичні смаки – стійке, емоційно-оціночне ставлення людини до прекрасного, що має вибірковий, суб'єктивний характер [11, с.433].

Етика (грец. *ethika* – звичай, правило):

- філософська наука про мораль, її природу, структуру та особливості походження й розвитку моральних норм і взаємовідносин між людьми [1, с.116];
- філософська наука, що вивчає мораль, з'ясовує її місце в системі суспільних відносин, досліджує моральні категорії, за допомогою яких виражаються моральні принципи, норми, оцінки, правила поведінки тощо [3, с.119];
- наука, що вивчає мораль як форму суспільної свідомості, її сутність, зокрема історичний розвиток у суспільному житті [11, с.428];
- наука про мораль, її природу, структуру та особливості походження й розвитку моральних норм і відповідних взаємовідносин між людьми в суспільстві [25, с.554].

Етична бесіда – бесіда, що передбачає використання наявного у вихованця соціального досвіду з метою розширення його і забезпечення умов для усвідомлення особистісної сутності тих чи інших правил, норм поведінки [11, с.425].

Етнізація (грец. *ethnikos* – племінний, народний) – наповнення виховання національним змістом, що забезпечує формування в особистості національної самосвідомості [25, с.554].

Етнізація виховання – насичення виховання національним змістом, що спрямований на формування національної свідомості та національної гідності особистості; формування рис національної ментальності; виховання у молоді почуттів соціальної відповідальності за збереження, примноження і життєдіяльність етнічної культури [11, с.423].

Етнопедагогіка (грец. *ethnos* – плем'я, народ) – наука, що вивчає особливості розвитку і становлення народної педагогіки [11, с.407].

Ефективність виховання – співвідношення між метою виховання і результатами, досягнутими у процесі формування особистості, соціальних груп [1, с.215].

Ж

Життєва компетентність – це той індикатор, який дозволяє визначити готовність учня-випускника до життя, його подальший особистий розвиток і здатність до активної участі у житті суспільства [5, с.285].

Життєтворчість – творення самого себе, свого духовного світу; удосконалення, культурне перетворення навколишнього соціального середовища [14, с.635].

З

Завдання виховання – забезпечення всебічного гармонійного розвитку особистості [11, с.410].

Завдання:

- **навчальне** – вид доручення вчителя учням, що містить вимоги виконання певних навчальних (теоретичних чи практичних) дій [20, с.89];
- **навчальні** – різноманітні за змістом і обсягом види самостійної навчальної роботи, які виконуються учнями за вказівками учителя, обов'язкова складова процесу навчання й важливий засіб його активізації [3, с.128].

Загальна освіта:

- сукупність знань основ наук про природу, суспільство, людину, її мислення, мистецтво, а також відповідних умінь і навичок, необхідних кожній людині незалежно від її професії. З.о. буває початкова, основна (неповна середня) і середня [3, с.129];
- сукупність знань основ наук про природу, суспільство, людину, її мислення, мистецтво, а також відповідних умінь і навичок, необхідних кожній людині [25, с.554].

Загальна педагогіка – наука, що вивчає найбільш загальні закономірності, принципи, методи навчання, виховання і освіти людини незалежно від її віку, психофізіологічних та індивідуальних особливостей, отримуваної спеціальності й різноманітності педагогічних ситуацій [23, с.39].

Загальна середня освіта – провідна складова системи освіти, що забезпечує освіту і виховання дітей 6-18 років, підготовку їх до отримання професійної освіти та трудової діяльності [11, с.411].

Загальнолюдські моральні цінності – набуті попередніми поколіннями, незалежно від расової, національної релігійної приналежності, морально-духовні надбання, які визначають основу поведінки й життєдіяльності окремої людини або певних спільнот [11, с.428].

Загальнолюдські цінності – любов до людини, свобода, справедливість. Гідність людської особистості, працелюбність, досконалість, милосердя, доброта, благородство та інші [14, с.636].

Загальнонавчальні вміння і навички – вміння і навички, що забезпечують здійснення навчальної діяльності учня на всіх її етапах; включають навчально-організаційні, навчально-інформаційні, навчально-інтелектуальні, контрольні-оцінні, рефлексивні вміння та навички [14, с.636].

Загально-шкільний колектив – усі вихованці і педагоги певного загальноосвітнього навчально-виховного закладу [11, с.427].

Задатки:

- природні особливості людини, які є передумовою для розвитку індивіда [1, с.40];
- деякі генетично детерміновані анатомофізіологічні особливості мозку і нервової системи, які є індивідуально-природною передумовою процесу розвитку і формування особистості [11, с.409];
- анатомо-фізіологічні особливості організму, головним чином центральної нервової системи, які є передумовами формування здібностей [20, с.90];
- вроджені анатомо-фізіологічні якості індивіда, природна передумова його розвитку [25, с.554].

Задача – дана в певних умовах (наприклад, у проблемній ситуації) мета діяльності, яка повинна бути досягнута перетворенням цих умов згідно з певною процедурою. З. включає в себе вимогу (мету), умови (відоме) і шукане (невідоме), яке формулюється в запитанні [3, с.130].

Задача в навчанні – сукупність вимоги (або мети) та умов, за яких її треба задовільнити. З. характеризуються: наявністю в учнів певної мети, прагненням дістати відповідь на те чи інше питання, досягти бажаного результату; врахуванням наявних умов і вимог, необхідних для розв'язання задачі; застосуванням відповідних даних меті й умовам способів чи прийомів розв'язання [3, с.130].

Задача пізнавальна – навчальне завдання, яке передбачає пошук нових знань, способів (умінь) і стимуляцію активного використання в навчанні зв'язків, відношень, доведень [3, с.130].

Закон:

- чітко зафіксована закономірність. Закономірності визначаються як наукові закони за таких умов: 1) чітко зафіксовані об'єкти, між якими встановлено зв'язок; 2) досліджені вид, форма і характер цього зв'язку; 3) встановлені межі дії (проявлення) зв'язку [22(1), с.420];
- необхідні, істотні, стійкі, повторювані відношення між явищами об'єктивної дійсності [25, с.554].

Закон розвитку (руху) колективу (сформулював А.С.Макаренко) – колектив має постійно рухатися вперед, здобувати все нові й нові успіхи та виявляти всезростаючий сильний вплив на розвиток і особистісне формування своїх членів [26, с.198].

Закони виховання – це об'єктивні, внутрішні, суттєві та відносно стійкі зв'язки, які виявляються під час організації та проведення виховного процесу [27, с.456].

Закони дидактики – це об'єктивні, внутрішні, суттєві та відносно стійкі зв'язки, які виявляються під час організації та проведення навчального процесу [27, с.283].

Закономірність:

- об'єктивно існуючий, повторюваний суттєвий зв'язок, який характеризує розвиток і функціонування певного процесу чи явища [2, с.284];
- факт наявності постійного і необхідного взаємозв'язку між явищами. Деколи кажуть, що – це не до кінця пізнаний закон чи закон, межі дії і форма якого ще не встановлені. Часто поняття З. вживають для позначення такого зв'язку між явищами, особливістю якої є масовість, а також для позначення певного порядку в явищах об'єктивної реальності. Як раз у такому значенні поняття З. використовується в педагогіці [22(1), с.46];
- упорядкованість подій, відносна постійність детермінованих чинників, регулярність зв'язку між певними речами [25, с.554].

Закономірність педагогічна – факт наявності об'єктивного, суттєвого, постійного й необхідного взаємозв'язку між реальними феноменами педагогічного процесу, який за певних умов повторюється [14, с.636].

Закономірності виховання – стійкі, повторювані, об'єктивно існуючі зв'язки у вихованні, реалізація яких сприяє ефективному розвитку особистості [1, с.103].

Закономірності виховного процесу – принципи, що відображають необхідне, істотне, стійке, повторюване, загальне для даної галузі відношення між явищами об'єктивної дійсності [11, с.422].

Закономірності навчання:

- стійкі педагогічні явища, які базуються на повторюваності фактів, навчальних дій і є теоретичною основою принципів навчання [1, с.314];
- (дидактичні) – об'єктивні, стійкі й суттєві зв'язки в навчальному процесі, що зумовлюють його ефективність: спрямованість навчання на розв'язання завдань всебічного і гармонійного розвитку особистості учня [3, с.21];
- теоретична основа існування явищ об'єктивної дійсності, регулювання ефективного перебігу певного процесу, практичної діяльності людини. Закони і закономірності в педагогіці відображають істотні, стійкі, повторювані та необхідні зв'язки між явищами об'єктивної дійсності, сутність яких або ж досліджується, або ж вивчається. Пед. закони і закономірності використовуються як у навчальному процесі в ранзі норми, базової основи регулювання дій учителя й учня, так і в дидактичних дослідженнях як методологія, норма експериментування [5, с.305];
- принципи, що виражають найбільш необхідне, суттєве, істотне, загальне для організації навчання [11, с.414];
- об'єктивні, стійкі й істотні зв'язки в навчальному процесі, що зумовлюють його ефективність [25, с.554];
- конкретні вияви законів у дидактичному процесі. З.н. мають об'єктивні, суттєві, стійкі та повторювані зв'язки між складовими компонентами цього процесу і сприяють ефективній реалізації його функцій [27, с.284].

Закономірності педагогічні – це впорядкованість педагогічних явищ відносна сталість стійких, впливових чинників, систематичних зв'язків між об'єктами [4, с.87].

Закріплення – робота із забезпечення запам'ятовування знань, тобто з фіксування, збереження і наступного відтворення того, що стало надбанням людини, власним досвідом [13, с.43].

Закріплення знань, умінь і навичок – спеціальна робота вчителя щодо реалізації дидактичного принципу міцності засвоєння учнями навчального матеріалу [25, с.554].

Заохочення:

- схвалення позитивних дій і вчинків з метою спонукання вихованців до їх повторення [1, с.157];
- метод позитивного оцінювання поведінки з метою її закріплення в якостях особистості [2, с.318];
- метод виховання, що передбачає педагогічний вплив на особистість і виражає позитивну оцінку вихователем поведінки вихованця з метою закріплення позитивних якостей та стимулювання до активної діяльності [11, с.426].

Запам'ятовування – процес пам'яті, завдяки якому відбувається закріплення нового через поєднання його з набутим раніше [1, с.290].

Засвоєння:

- пізнавальна активність особистості, внаслідок якої формуються знання, уміння та навички [2, с.110];
- оволодіння людиною в процесі навчання діями, поняттями, формами поведінки, які вироблені людством. Етапи З.: сприйняття, розуміння, запам'ятовування, застосування [7, с.363];
- основний шлях набування людиною суспільно-історичного досвіду. У процесі З. людина оволодіває знаннями і способами дій, моральними основами поведінки і формами спілкування з іншими людьми. Процес З. є психологічною стороною учіння і вказує як педагогічні дії відображаються у свідомості учнів, у їх навчальній і практичній діяльності, як учіння сприяє цілям всебічного розвитку учнів і виробленню у них наукового світогляду [20, с.298].

Засіб – все те, що використовує суб'єкт у процесі руху до мети [18, с.476].

Засоби виховання:

- надбання матеріальної та духовної культури (художня, наукова література, радіо, телебачення, інтернет, предмети образотворчого, театрального, кіномистецтва тощо), форми і види виховної роботи (збори, бесіди, конференції, гуртки, ігри, спортивна діяльність), які задіюють під час використання певного методу [1, с.133];

- надбання матеріальної та духовної культури (художня і наукова література, музика, театр, радіо, телебачення, витвори мистецтва, навколишня природа та ін.), форми і види виховної роботи (збори, бесіди, конференції, ігри та ін.), які використовуються у процесі дії того чи іншого методу [11, с.424];
- предмети матеріальної та духовної культури, навколишнє середовище і умови, які використовуються для досягнення виховної мети [23, с.92];
- вид суспільної діяльності, який впливає на особистість у певному напрямі [25, с.554];
- конкретні заходи чи форми виховної роботи (бесіди, збори, вечори, екскурсії і т.п.), види діяльності учнів (навчальні заняття, предметні гуртки, конкурси, олімпіади), а також наочні посібники кінодемонстрації, картини і т.п.), які використовуються в процесі реалізації того чи іншого методу [26, с.180].

Засоби навчання:

- допоміжні матеріально-технічні засоби, які виконують специфічні дидактичні функції [1, с.365];
- пристрої і предмети, які використовуються учителем та учнями у навчальному процесі [2, с.168];
- будь-які засоби, прилади, обладнання та устаткування, що використовуються для передачі інформації в процесі навчання [5, с.313];
- засоби, що включають великий обсяг навчального обладнання, яке використовується у системі пізнавальної діяльності (книги, картини, зошити, письмове обладнання, технічні засоби навчання та ін.) [11, с.417];
- різноманітні матеріали і знаряддя навчального процесу, завдяки яким більш успішно і за короткий час досягаються визначені цілі навчання [14, с.636];
- матеріальний чи ідеальний об'єкт, який використаний учителем чи учнями для засвоєння нових знань [18, с.261];
- предметна підтримка навчального процесу. Засобами є голос (мова) педагога, його майстерність у широкому змісті, підручники, обладнання в класі та ін. Це поняття вживається також в інших значеннях [22(1), с.295];
- всі об'єкти і процеси (матеріальні і матеріалізовані), які є джерелом навчальної інформації та інструментами (власне засобами) для засвоєння змісту навчального матеріалу, розвитку і виховання учнів [23, с.78];
- допоміжні матеріальні засоби школи за їх специфічними дидактичними функціями [25, с.554].

Засоби педагогічні – матеріальні об'єкти і предмети духовної культури, призначені для організації та здійснення пед. процесу і виконують функцію розвитку учнів, а також різноманітна діяльність: праця, гра, навчання, спілкування, пізнання [7, с.322-323].

Звичка:

- дія, постійне виконання якої стало потребою. Наприклад, звичка мити руки перед їжею, робити ранкову зарядку, прибирати своє робоче місце і т.д. [2, с.63];
- схильність людини до відносно усталених способів дій [25, с.554].

Здібності:

- потенційні можливості людини, які забезпечують їй більш високі, ніж в інших людей, показники в діяльності [1, с.161];
- психічні властивості індивіда, що є передумовою успішного виконання певних видів діяльності [1, с.90], [25, с.554];
- індивідуально-психологічні особливості, які є передумовою успішного виконання певної діяльності [2, с.62];
- індивідуально-психологічні якості особистості, що є передумовою успішного виконання нею певної діяльності [5, с.316];
- індивідуально-психологічні особливості людини, які є суб'єктивними умовами успішного здійснення певного роду діяльності [11, с.431];
- індивідуальні особливості особистості, що дають їй змогу за однакових умов успішніше за інших оволодіти певною діяльністю, розв'язувати творчі задачі [14, с.636];
- психічні властивості особистості, які розвиваються в процесі навчання і, з одного боку, є результатом її активної навчально-пізнавальної діяльності, а з другого, – зумовлюють високу ступінь досконалості та успішності цієї діяльності [26, с.86].

Здоровий спосіб життя – життєдіяльність людини з урахуванням особливостей і можливостей свого організму, забезпечення соціально-економічних та біологічних умов для його розвитку і збереження [11, с.434].

Змагання – метод спрямування природної потреби школярів до суперництва і пріоритету на виховання потрібних людині та суспільству якостей [22(1), с.126].

Зміст виховання:

- досвід людства, який виражає духовний світ особистості. Для характеристики змісту виховання вводиться поняття «цінність», яким засвідчується значущість життєвих подій, ситуацій, вчинків людей, результатів діяльності для зростаючої особистості, характеризується її ставлення до довкілля і до самої себе. У концентрованій формі зміст виховання виражається системою цілей виховання. Цілі виховання визначають його зміст, методи і засоби, оптимальна дія яких має забезпечити оптимальний результат [5, с.87]; науково обґрунтована система загальнокультурних і національних цінностей та відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості, що характеризується її ставленням до самої себе, до інших людей, до суспільства і держави, до праці, природи, мистецтва [5, с.319];

- система наукових, духовних і професійних знань, навичок, умінь, а також норм і правил поведінки, оволодіння якими забезпечує формування гармонійно розвинутої, суспільно-активної особистості – громадянина України, його прилучення до загальнолюдських, національних та професійних цінностей, набуття ним світоглядних, морально-етичних рис, розвиток його індивідуальності та підготовку до повноцінної духовної та професійної діяльності [27, с.486].

Зміст загальної середньої освіти – істор. категорія, своєрідна модель реалізації вимог суспільства до підготовки людських поколінь до життя. У змісті освіти враховуються актуальні перспективні потреби суспільства, а також освітні запити окремих особистостей. У дидактиці зміст загальної середньої освіти – визначається як педагогічно адаптована система знань, умінь і навичок, способів навчальної діяльності (у т. ч. й творчої), емоційно-ціннісного ставлення до світу, що забезпечує світоглядний, інтелектуальний і фізичний розвиток особистості [5, с.322]. Методологічною основою визначення змісту сучасної шкільної освіти є загальнолюдські й національні цінності, центрованість на актуальних і перспективних інтересах виховання й розвитку дитини. Зміст визначається на засадах його фундаменталізації, науковості та системності знань, їх цінності для соціального становлення людини, гуманізації і демократизації шкільної освіти, ідей полікультурності взаємоповаги між націями і народами, світського характеру школи [5, с.323].

Зміст навчального процесу – конкретна відповідь на питання, чому навчати молоде покоління, які знання відбирати із усіх накопичених людством багатств. Під змістом навчання розуміють систему знань, умінь, відібраних для вивчення в певному типі навчального закладу [22(1), с.316].

Зміст освіти:

- система наукових знань, практичних умінь і навичок, засвоєння й набуття яких закладає основи для розвитку та формування особистості [1, с.266];
- система знань, практичних умінь і навичок, досвіду творчої діяльності, світоглядних ідей, якими учні оволодівають у процесі навчання [2, с.132];
- система наукових знань про природу, суспільство, людське мислення, практичних умінь і навичок та способів діяльності, досвіду творчої діяльності, світоглядних, моральних, естетичних ідей та відповідної поведінки, якими повинен оволодіти учень у процесі навчання [3, с.137];
- чітко окреслена система ЗУН, якими людина оволодіває у певному навчальному закладі [11, с.415];
- (на методологічному рівні) можна визначити як педагогічну модель соціального замовлення, яке звернено до школи [13, с.191];

- гуманістично орієнтована і педагогічно адаптована система ЗУН (знань, умінь та навичок), досвіду творчої діяльності та досвіду ставлень до світу [14, с.636];
- система знань про навколишній світ, сучасне виробництво, культуру й мистецтво, узагальнених інтелектуальних і практичних умінь, навичок творчого розв'язання практичних і теоретичних проблем, система етичних норм, якими повинні оволодіти учні [21, с.93];
- система наукових знань, практичних умінь і навичок, способів діяльності і мислення, якими учні мають оволодіти в процесі навчання [22(1), с.295];
- педагогічно інтерпретований і науково обґрунтований досвід передачі від одного покоління до іншого спеціально відібраних знань, способів діяльності, які в результаті їх засвоєння втілюються в уміння і навички, досвід творчої діяльності, цінності та відношення, що в сукупності забезпечує різносторонні якості й спрямованість особистості, її інтелектуальний, моральний, естетичний, емоційний і фізичний розвиток [23, с.78];
- система наукових ЗУН, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування світогляду, моралі та поведінки, підготовку до суспільного життя, до праці [25, с.554];
- система наукових знань, практичних умінь і навичок, а також світоглядних і морально-естетичних ідей, якими необхідно оволодіти учням у процесі навчання [26, с.77].

Зміст освіти і виховання – система наукових знань, умінь і навичок, відношень і досвіду творчої діяльності, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток вихованців, формування їх світогляду, моралі, поведінки, підготовку до суспільного життя і праці. Джерела З.о. і в. – вся багатоманітність культури [7, с.313].

Зміст педагогічного процесу – система ЗУН, соціальних цінностей, норм, у процесі засвоєння яких відбувається розвиток особистості вихованця. **Зміст інструментальної сфери** особистості становлять знання, уміння, навички та здібності. **Зміст мотиваційно-ціннісної сфери особистості** складають переконання, почуття, потреби, звички і риси характеру [2, с.62].

Знання:

- цілісна система нагромаджених людством відомостей, фактів, наукових теорій, законів, понять [1, с.244];
- відображення людиною об'єктивної дійсності у формі фактів, уявлень, понять і законів науки [2, с.62];
- особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, яка характеризується усвідомленням їх істини [3, с.137];

- відображення у свідомості індивіда образів предметів і явищ об'єктивної діяльності, їх властивостей, відносин між ними й закономірностей розвитку в процесі засвоєння суспільного досвіду пізнання [5, с.326];
- ідеальне вираження в знаковій формі об'єктивних властивостей зв'язків світу природного і людського; результат відображення оточуючої дійсності [11, с.416];
- перевірений практикою і підтверджений логікою результат пізнання дійсності, його відображення у свідомості людини у вигляді уявлень, понять, суджень, теорій [14, с.636];
- це віддзеркалення людиною об'єктивної дійсності у формі фактів, уявлень, понять і законів науки. Вони є колективним досвідом людства, результатом пізнання об'єктивної дійсності [22(1), с.26];
- сукупність ідей людини, в яких виражається теоретичне опанування цього предмету (П.В.Копнін, цит. за [22(1), с.295]);
- узагальнений досвід людства, що відображає різні галузі дійсності у вигляді фактів, правил, висновків, закономірностей, ідей, теорій, якими володіє наука [25, с.554];
- сукупність засвоєних учнем відомостей, понять, уявлень про предмети і явища навколишнього світу й діяльності [27, с.236];

Знання (в педагогіці) – розуміння, зберігання в пам'яті та уміння відтворювати основні факти науки і впливаючі з них теоретичні узагальнення (поняття, правила, закони, висновки і т.п.) [26, с.86].

Знання теоретичні – логічні узагальнення щодо практики реального людського буття, тобто поняття, системи понять, абстракції, теорії, гіпотези, закони, методи науки [25, с.559].

Знання фактичні – ознайомлення з реальними, дійсними, одиничними поняттями, тобто ознаками, цифрами, буквами, географічними назвами, історичними особами, подіями [25, с.559].

Зовнішній та внутрішній боки навчання. Зовнішній – це той, що можна безпосередньо спостерігати: виклад учителем матеріалу, його бесіда з учнями, різного роду вказівки до завдань самостійної роботи, слухання учнями того, що розповідає учитель, відповіді на його запитання, виконання учнем завдань тощо. Внутрішній бік процесу, тобто його сутність – це оволодіння учнями знаннями, уміннями і навичками, його розвиток і виховання [13, с.42].

Зона актуального розвитку – стан у розвитку дитини, коли пропонується задача орієнтована на наявні психічні функції. Це виявляється в тому, що дитина може вирішити (виконати) поставлену задачу самостійно [7, с.92].

Зона ближнього розвитку – розходження між рівнем актуального і рівнем потенційного розвитку. Задачі (завдання), пропоновані дитині, він може вирішити сам чи за допомогою дорослих. Поняття введено

Л.С.Виготським, який вважав, що визначає недозрілі психічні функції, які знаходяться у процесі визрівання. З.б.р. визначає перспективу розвитку дитини. З.б.р. засвідчує про ведучу роль навчання у розумовому розвитку дітей. Навчання, яке орієнтоване на З.б.р. – розвивальне навчання [7, с.92-93].

I

Ідеал (грец. *idea* – уявлення, ідея, вигляд):

- уявлення про взірць людської поведінки і стосунків між людьми, що виникають із розуміння мети життя [1, с.100];
- поняття моральної свідомості й категорія етики, що містить у собі вищі моральні вимоги, можлива реалізація яких особисто дала б змогу їй набути досконалості; образ найбільш цінного і великого в людині [11, с.425];
- уявлення про взірць людської поведінки і стосунки між людьми, що ґрунтуються на розумінні мети життя [25, с.554];
- осмислене й емоційне прийняття найвищої досконалості в чому-небудь, те що стає метою діяльності, життєвим прагненням особистості [26, с.247].

Ідея (грец. *idea* – уявлення, ідея, вигляд):

- думка, що отримала концептуальне оформлення [7, с.96];
- вища форма пізнання зовнішнього світу, яка відображає об'єкт і спрямована на його перетворення [25, с.554].

Ієрархія – розташування частин цілого у порядку від вищого до нижчого [14, с.637].

Ілюстрація – метод навчання, який передбачає показ предметів процесів у їх символічному зображенні (фотографії, малюнки, схеми тощо) [11, с.418].

Ілюстрування – оснащення ілюстраціями статичної наочності, плакатів, карт, рисунків на дошці, картин та ін. [25, с.554].

Індивід (лат. *individuum* – неділимий):

- людина як представник людської спільноти, соціуму (групи, класу, нації тощо) [1, с.36];
- людина як цілісний неповторний представник роду з його психофізіологічними властивостями, як передумовами для розвитку особистості; людина як носій загальних рис, що притаманні людському роду як специфічному в світі природи; окремий представник цього роду [4, с.198];
- окрема особа, людина, представник соціальної спільноти [23, с.49];
- «біосоціальне визначення людини, як представника виду *homo sapiens*. Індивід – 1) у вузькому значенні – окремий організм, людина, як представник біологічного виду; 2) у широкому значенні – окрема людина, самостійний суб'єкт» (Д.І.Фельдштейн, цит. за [27, с.67]).

Індивідуалізація навчання:

- врахування в процесі навчання індивідуальних особливостей учнів у всіх його формах і методах [2, с.206];

- організація навчально-виховного процесу, при якій вибір способів, прийомів, темпу навчання враховує індивідуальні відмінності учня, рівень розвитку їхніх здібностей до навчання [3, с.142];
- планування та здійснення навчання відповідно до індивідуальних особливостей учнів. Йдеться, в першу чергу, про своєрідність їх відчуттів, сприймань, мислення, пам'яті, уяви, про особливості інтересів, нахилів, здібностей, темпераменту, характеру [5, с.332];
- система засобів, яка сприяє усвідомленню учнем своїх сильних та слабких можливостей навчання, підтримці і розвитку самобутності з метою самостійного вибору власних смислів навчання [14, с.637].

Індивідуальні відмінності – предмет вивчення диференційованої психології (лат. *differentia* – різниця); поняття для визначення неповторності властивостей індивіда, що породжуються складною взаємодією між спадковими задатками індивіда та його середовищем [5, с.332].

Індивідуальні відмінності особистості – психологічні якості, що відрізняють одну людину від іншої [1, с.89].

Індивідуальні особливості – притаманні індивіду задатки, нахили, здібності, особливості, що виявляються в поведінці, характері особистості, навчанні [23, с.56].

Індивідуальний підхід – пристосування форм і методів педагогічного впливу до індивідуальних особливостей школяра з метою забезпечення запроєктованого рівня розвитку особистості [14, с.637].

Індивідуальність (франц. *individuel* – особистий):

- сукупність зовнішніх та внутрішніх особливостей людини, що формують її своєрідність, відмінність від інших людей [1, с.38];
- сукупність рис, що визначають самобутність людини, її відмінність від інших людей; своєрідність психіки та особистості індивіда, її неповторність. Індивідуальність проявляється в рисах темпераменту, характеру, у специфіці інтересів, якостей перцептивних процесів і інтелекту, потреб і здібностей індивіда [3, с.145];
- спосіб існування особистості в соціальному оточенні, що являє собою складне інтегрування сукупності унікально своєрідних типологічних властивостей людини, особистісних структур та їх проявів у індивід.-специфічному стилі діяльності та взаємодії [5, с.333];
- людина, особистість, яка вирізняється сукупністю рис, якостей, своєрідністю психіки, поведінки і діяльності, що підкреслюють її самобутність, неповторність [11, с.408];
- яскраво виражена сукупність ознак, властивих окремій людині, які закладені природою або набуті нею в індивідуальному досвіді [14, с.637];
- цілісна характеристика окремої людини, оригінальність, самобутність її психічного складу [25, с.554];

- неповторне поєднання анатомо-фізіологічних, психічних і соціальних рис, властивостей особистостей, що безпосередньо впливають на її поведінку і діяльність [27, с.96].

Індукція (лат. *inductio* – наведення, введення):

- спосіб міркування, при якому висновок отримують на основі аналізу окремих фактів [1, с.324];
- 1) в логіці – перехід до загального твердження на підставі тверджень про окремі випадки; 2) в навчанні – використання в навчальній роботі умовиводу, при якому відбувається рух думки від часткового до загального, від фактів до узагальнень [3, с.144];
- метод вивчення предметів, явищ від одиничного до загального [11, с.419].

Інновації (від англ. *innovation* – нововведення, новація) – нові форми організації праці та управління, нові види технологій, які охоплюють не тільки окремі установи та організації, а й різні сфери [1, с.608].

Інновація освіти – цілеспрямований процес часткових змін, що ведуть до модифікацій мети, змісту, методів, форм навчання й виховання, адаптації процесу навчання до нових вимог [1, с.608].

Інновації в освіті:

- процес створення, запровадження та поширення в освітній практиці нових ідей, засобів, пед. та управлінських технологій, у результаті яких підвищуються показники (рівні) досягнень структурних компонентів освіти, відбувається перехід системи до якісно ін. стану. Слово «інновація» має комплексне значення, оскільки складається з двох форм: власне ідеї та процесу її практичної реалізації [5, с.338];
- введення нового в цілі, зміст, форми і методи навчання та виховання; в організацію спільної діяльності педагога і учня, вихованця [14, с.637].

Інноваційний потенціал педагога – сукупність соціокультурних і творчих характеристик особистості педагога, яка виявляє готовність вдосконалювати педагогічну діяльність, наявність внутрішніх засобів та методів, здатних забезпечити цю готовність [1, с.608].

Інспектування (лат. *inspectio* – огляд, погляд) – система державного контролю за виконанням закладами й установами освіти постанов, директив і вказівок уряду в галузі освіти, навчальних планів і програм, інструкцій, наказів і розпоряджень керівних органів з одночасною практичною допомогою тим, кого контролюють, вжиттям заходів щодо запобігання й усунення недоліків [25, с.554].

Інструктаж (лат. *instructio* – настанова):

- короткі, лаконічні, чіткі вказівки (рекомендації) щодо виконання дії [1, с.328];
- метод навчання, що передбачає розкриття норм поведінки, особливостей використання методів і навчальних засобів, дотримання

техніки безпеки напередодні залучення їх до процесу виконання навчальних операцій [11, с.418];

- ознайомлення із способами виконання завдань, використання інструментів, приладів і матеріалів, дотримання техніки безпеки, показ трудових операцій та організації робочого місця [25, с.555].

Інтегративний підхід в освіті – підхід, що веде до інтеграції змісту освіти, тобто доцільного об'єднання його елементів у цілісність. Результатом інтегративного підходу можуть бути цілісності знань різних рівнів – цілісність знань про дійсність; про природу; з тієї чи з ін. освітньої галузі; предмета, курсу, розділу, теми [5, с.356].

Інтеграція навчання – відбір та об'єднання навчального матеріалу з різних предметів з метою цілісного і різнобічного вивчення важливих наскрізних тем; створення інтегрованих курсів на основі об'єднання в єдине ціле знань з різних предметів [14, с.637].

Інтелект (лат. *intellectus* – пізнання, розуміння, розум):

- цілісне інтегроване психічне утворення, яке забезпечує породження, конструювання і перебудову особистісних ментальних моделей світу. Ментальні (розумові) моделі світу фіксують зміст і рівень розуміння людиною себе, ін. і довкілля, тісно пов'язані зі знаннями та переконаннями особистості [5, с.356];

- суб'єктивна здатність людини здійснювати доцільно орієнтовану діяльність, що дає змогу особистості забезпечувати активну діяльність у природному й соціальному середовищі [11, с.431]

Інтелектуальна (розумова) культура – інтерес до роботи з книгою і новими інформаційними технологіями, розвинені розумові сили (інтелектуальні уміння оволодіння основними розумовими операціями, накопичення певного фонду знань), мислення, готовність здійснювати самореалізацію розумової діяльності [14, с.637].

Інтерактивні методи навчання (англ. *inter* – взаємний, *act* – діяти, тобто здатні до взаємодії, діалогу) – способи організації активної взаємодії учнів і вчителя у навч. процесі з метою досягнення визначених дидактичних результатів [5, с.357].

Інтерактивність – здатність взаємодіяти або знаходитись в режимі діалогу з ким-небудь (людиною), або з чим-небудь (наприклад, комп'ютером) [14, с.638].

Інтерес – спрямованість людини на певний об'єкт чи певну діяльність, зумовлена позитивним ставленням до когось, чогось [25, с.555].

Інтеріоризація – процес переведення культурних цінностей у внутрішній світ особистості [14, с.638].

Інтернаціоналізм (лат. *inter* – між + *patrio* – народ) – моральне поняття, яке передбачає поважне ставлення до інших народів, їхньої історії, культури, мови, прагнення до взаємодопомоги [11, с.429].

Інтесифікація навчального процесу (фр. *intensification*, лат. *intensio* – напруження + *facio* – роблю) – напруження, активізація розумових можливостей особистості з метою досягнення бажаних результатів [11, с.414].

Інформатизація освіти – процес впровадження в освіту інформаційних знань, методів, технологій [14, с.638].

Інформаційна культура – здатність суспільства ефективно використовувати наявні в його розпорядженні інформ. ресурси і засоби інформ. комунікацій, а також застосовувати для цих цілей передові досягнення у галузі розвитку засобів інформатизації та інформ.-комунікаційних технологій [5, с.362].

Інформаційне суспільство – комплексне поняття, що складається з множини різноманітних аспектів політ., соціальної, економічної та гуманітарної природи, якому властива висока динаміка розвитку [5, с.363].

Інформаційно-рецептивний метод навчання – пояснювально-ілюстративний спосіб організації спільної діяльності вчителя та учнів, при якому вчитель повідомляє готову інформацію, а учні сприймають, осмислюють і фіксують її в пам'яті [3, с.150].

К

Календарний план – документ, який визначає форми і зміст навчально-методичної й організаційної роботи навчально-виховного закладу на навчальний рік, яка регламентована конкретними строками виконання [11, с.439].

Категорії дидактики (грец. *categoria* – ствердження, основна й загальна ознака) – загальні поняття, що відображають найбільш суттєві властивості предметів, явищ об'єктивного світу; розряд, група предметів, явищ, які об'єднані спільністю певних ознак [11, с.412].

Класифікація методів навчання – групування методів навчання за певними ознаками і встановлення між ними зв'язків [3, с.164].

Класична освіта – тип загальної середньої освіти, орієнтований на вивчення давніх мов і математики в якості основних предметів [20, с.120].

Класний керівник:

- педагог, який здійснює безпосереднє керівництво первинним учнівським колективом [11, с.436], [14, с.638];
- вихователь, який сприяє створенню умов для індивідуального розвитку і морального формування особистості учнів, вносить необхідні корективи в систему виховання у тісному контакті з учителями, батьками [23, с.120].

Класно-урочна система навчання:

- організація навчального процесу, коли учнів за віком і рівнем групують в окремі класи; основною формою навчання є уроки за певним розкладом, зміст яких визначається навчальною програмою [14, с.638];

- організація навчального процесу, при якому учні групуються в окремі класи у відповідності з віком і рівнем знань [20, с.120];
- полягає в тому, що навчальна робота проводиться з групою учнів (однакового віку і рівня підготовки) протягом певного часу і за встановленим розкладом у формі уроку [27, с.391].

Когнітивні процеси – пізнавальні психічні процеси людини (увага, сприйняття, мислення, пам'ять) [23, с.66].

Колектив (лат. *collectivus* – збірний, нагромаджений):

- соціально значуща компактна група людей, які об'єднані спільною метою, узгоджено діють для досягнення мети і мають органи самоврядування [1, с.182];
- група людей, які об'єдналися для досягнення особистісно і суспільно значущої мети [2, с.323];
- соціально значима група людей, які об'єднані спільною метою, узгоджено діють у напрямку досягнення означеної мети і мають органи самоврядування [11, с.427];
- об'єднання вихованців, якому властиві: загальна соціальнозначима мета, спільна суспільнокорисна діяльність, організована структура, органи самоуправління, певна морально-психологічна єдність, динамізм [14, с.638];
- соціальна спільнота людей, об'єднана на основі суспільнозначущих цілей, загальних ціннісних орієнтацій, спільної діяльності і спілкування [20, с.122];
- організована форма об'єднання людей на основі цілеспрямованої діяльності [25, с.555].

Колектив учнівський – це група учнів, яка об'єднана спільною соціально значимою метою, діяльністю, організацією цієї діяльності, має загальні виборні органи і відрізняється згуртованістю, загальною відповідальністю, взаємною залежністю при рівності усіх членів у правах і обов'язках [22(2), с.65].

Колективні творчі справи – форма позакласних виховних заходів, у підготовці та проведенні яких беруть участь усі члени дитячого колективу, причому кожен учень має змогу виявити і розвинути свої творчі інтереси та можливості [11, с.436].

Колективність – якість особистості, яка проявляється в її здатності до взаєморозуміння, взаємодії, прояві солідарності, взаємодопомоги, відповідальності [14, с.638].

Компетентність (лат. *competentia* – коло питань, в яких людина добре розуміється):

- сукупність знань і вмінь, необхідних фахівцю для здійснення ефективної професійної діяльності: вміння аналізувати і прогнозувати результати праці, використовувати сучасну інформацію щодо певної галузі виробництва [5, с.722];

- якість особистості, яка необхідна для якісної продуктивної діяльності в певній сфері [14, с.639].

Компетентність у навчанні (лат. *competentia* – коло питань, в яких людина добре розуміється) набуває молода людина не лише під час вивчення предмета, групи предметів, а й за допомогою засобів неформальної освіти, внаслідок впливу середовища. К. у н. – набута характеристика особистості, що сприяє успішному входженню молодої людини в життя сучасного суспільства. Перелік ключових К. у н. та їх зміст: **навчальна** – уміння вчитися (інтегрує особистісні якості учня зі змістовою і процесуальною основою учіння і характеризується розвиненою навчальною діяльністю); **громадянська** (акумулює здатності в сфері суспільно-політичного життя в Україні, захисту власних прав і свобод, виконання громадських обов'язків); **загальнокультурна** (сфера розвитку культури особистості та суспільства у різних аспектах); **інформаційна** (компетентності в галузі інформ. і комунікаційних технологій і передбачає здатність учня орієнтуватись в інформ. просторі, володіти й оперувати інформацією відповідно до потреб ринку праці); **соціальна** (здатність жити в соціумі; враховувати інтереси і потреби різних груп; дотримуватись соціальних норм і правил; співпрацювати з різними партнерами тощо); **здоров'язберігаюча** (характеристики, властивості учня, спрямовані на збереження фізичного, соціального, психічного і духовного здоров'я) [5, с.408-409].

Компетенції – відчужена від суб'єкта, наперед задана соціальна норма (вимога) до освітньої підготовки учня, необхідна для його якісної продуктивної діяльності в певній сфері, тобто соціально закріплений результат. Результатом набуття К. є компетентність, яка на відміну від К. передбачає особистісну характеристику, ставлення до предмета діяльності. К. можуть бути виведені як реальні вимоги до засвоєння учнями сукупності знань, способів діяльності, досвіду ставлень з певної галузі знань, якостей особистості, яка діє в соціумі. Відповідно до встановлених видів компетентностей виділяють К.: ключові (мета, рівень змісту освіти); загальнопредметні (певні предмети й освітні галузі); предметні (стосуються конкретного змісту) [5, с.409].

Компетенція:

- загальна здатність, що базується на знаннях, досвіді, цінностях, здібностях, набутих завдяки навчанню [1, с.410];
- інтегрований результат опанування змістом загальної середньої освіти, який виражається в готовності учня використовувати засвоєні знання, навички, уміння, а також засоби діяльності у конкретних життєвих ситуаціях для розв'язання практичних і теоретичних задач [14, с.638].

Комплексний підхід до виховання:

- підхід до виховання, що передбачає єдність мети, завдань і засобів її досягнення шляхом діяльності різних соціальних інститутів (сім'ї, навчально-виховних закладів, засобів масової інформації) [11, с.410];
- єдність цілей, завдань, змісту, методів і форм виховної взаємодії та впливу, що дозволяє виконувати одночасно декілька функцій: 1) орієнтувати побудову системи виховання на цілісну особистість, а не на окремі її якості; 2) реалізувати всебічний розвиток особистості; 3) забезпечити гармонійний розвиток особистості; 4) підняти результативність виховання [14, с.639].

Конгруентність – здатність бути самим собою у взаєминах з людьми [14, с.639].

Консультація (лат. *consultatio* – нарада, розгляд) – порада, пояснення педагога учням і студентам з будь-якого питання [3, с.176].

Контроль та перевірка навчальних досягнень учнів – завершальний компонент оволодіння певним змістовим блоком і своєрідна зв'язуюча ланка в системі навч. діяльності особистості. Контроль має кілька значень: у дидактиці його розуміють як нагляд, спостереження перевірку успішності учнів. Але контроль – більш широке поняття, ніж перевірка [5, с.417].

Контроль (франц. *controle* – нагляд з метою перевірки):

- у дидактиці розуміють як перевірку, оцінювання і облік успішності учнів [2, с.235];
- навчання – виявлення, вимір і оцінка результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів [14, с.639];
- як метод виховання – полягає в спостереженні за діяльністю і поведінкою учнів з метою спонукання їх дотримуватися встановлених правил поведінки, а також до виконання поставлених завдань і вимог [26, с.190];
- як педагогічне поняття являє собою усвідомлене, планомірне спостереження та фіксацію вербальних і практичних дій вихованців з метою з'ясування рівня набуття ними соціального досвіду, опанування програмного матеріалу, оволодіння теоретичними і практичними знаннями, навичками й уміннями та формування в них певних особистісних і професійних рис [27, с.404].

Концепція:

- система поглядів, певний спосіб розуміння, тлумачення явищ, процесів, певна точка зору на сукупність явищ, керівна ідея для їх систематичного висвітлення, провідний задум у структурі теорії [7, с.144];
- у педагогіці – основний задум, ідея педагогічної теорії, яка визначає спосіб побудови процесів навчання і виховання на основі цілісного розуміння суті цих процесів; концепція є стратегією педагогічної діяльності [14, с.639].

Концепції виховання (лат. *conceptio* – сукупність, система) – система поглядів на ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, тлумачення педагогічних явищ, основна ідея теорії змісту й організації виховання людини [11, с.423].

Корекція – психолого-педагогічні впливи, спрямовані на подолання або послаблення негативних і формування позитивних якостей особистості [14, с.363].

Креативність мислення – здатність висловлювати незвичайні ідеї, нетрадиційно мислити, швидко розв’язувати проблемні ситуації [14, с.639].

Критерій (грец. *kriterion* – засіб для судження) – ознака, на основі якої проводиться оцінка, визначення чи класифікація чого-небудь; міра судження, оцінки якого-небудь явища. Розробка критеріїв тих чи інших явищ в педагогіці супроводжується труднощами, оскільки сам предмет педагогіки складний і багатоманітний у своїх проявах [7, с.149].

Критерії (критерій) вихованості:

- ознаки, за допомогою яких роблять висновок про рівень вихованості людини, оцінюють результати виховного впливу [1, с.609];
- ознака, на основі якої здійснюється оцінка вихованості учня; теоретично розроблений показник рівня сформованості якості особистості (колективу) [14, с.639];
- теоретично розроблені показники рівня сформованості різних якостей особистості (колективу). Оформляються вони, як правило, у вигляді шкали найменувань [22(2), с.32].

Культура (лат. *cultura* – обробіток, догляд, планування, виховання, освіта, розвиток):

- система програм людської діяльності, поведінки і спілкування людини для зміни та удосконалення суспільного життя в усіх його основних виявах [5, с.439];
- сукупність, створених людьми наукових, морально-соціальних, художніх і технічних цінностей, а також процеси участі, взаємодії з цими цінностями і створення нових [16, с.103];
- рівень розвитку, типи і форми організації життя та діяльності суспільства і людей, духовні й матеріальні результати діяльності людини, представлені в предметних матеріальних носіях (машини, споруди, твори мистецтва, норми моралі і права), а також людські сили і здібності, які реалізовані в світогляді, інтелектуальному, моральному, естетичному розвитку людини, способах і формах її спілкування з іншими людьми й природою [23, с.49].

Культура життєвого самовизначення – усвідомлення себе суб’єктом власного життя і щастя, уміння приймати рішення, нести відповідальність за власну поведінку, дії, рішення [14, с.639].

Культура міжнаціональних відносин – висока ступінь досконалості та розвитку цих відносин, що виявляються в міжнаціональних економічних

і духовних зв'язках різних народів, у дотриманні певного морального такту і взаємної поваги людей різних національностей один до одного, в їх спілкуванні та неприпустимості будь-якої зневаги до мови, національних звичаїв і традицій інших народів [26, с.208].

Культура поведінки – це сукупність сформованих, соціально значущих якостей особистості, щоденних вчинків людини в суспільстві, що ґрунтуються на нормах моралі, етики, естетики, культури [5, с.441].

Культуровідповідність – пед. принцип, що відображає відповідність виховання дітей вимогам культури тієї спільноти, народу, середовища і часу, в яких відбувається навч. процес. К. як пед. принцип був висунутий у ХІХ ст. нім. педагогом Ф.Дістервегом [5, с.442].

Культурологічний підхід – конкретно-наукова методологія пізнання і перетворення педагогічної реальності, обумовлена об'єктивним зв'язком людини з культурою як системою цінностей [14, с.639].

Л

Лабораторна робота – метод навчання, при якому учні під керівництвом учителя і за раніше визначеним планом виконують дослідження певних практичних завдань, в процесі яких сприймають та осмислюють новий навчальний матеріал [26, с.123].

Лабораторний метод – метод навчання, що передбачає організацію навчальної роботи з використанням спеціального обладнання та за визначеною технологією для отримання нових знань або перевірки певних наукових гіпотез на рівні досліджень [11, с.419].

Лабораторні роботи:

- вивчення у школі природних явищ за допомогою спеціального обладнання [1, с.333];
- один з видів самостійної роботи учнів, яка проводиться за завданням учителя із застосуванням навчальних приладів, інструментів, матеріалів, установок та інших технічних засобів [3, с.185];
- вивчення у шкільних умовах явищ природи за допомогою спеціального обладнання [25, с.555].

Лекція (лат. *lectio* – читання):

- інформативно-доказовий виклад великого за обсягом, складного за логічною побудовою навчального матеріалу [1, с.326];
- монологічний спосіб викладу об'ємного теоретичного матеріалу [2, с.151];
- систематичний, послідовний виклад навчального матеріалу, будь-якого питання, теми, розділу, предмета, методів науки [3, с.189];
- одна з форм навчального процесу і одночасно метод навчання та виховання у вищій школі. Сутність Л. – послідовний логічний, переважно монологічний виклад навчального матеріалу із певної дисципліни [5, с.447];

- метод навчання і виховання, послідовний монологічний виклад системи ідей в певній галузі [7, с.157];
- метод навчання, за допомогою якого учитель в словесній формі розкриває сутність певних явищ, наукових понять, процесів, які перебувають між собою в логічному зв'язку [11, с.418];
- систематичний, монологічний, послідовний, виклад учителем (викладачем, лектором) навчального матеріалу, як правило, теоретичного характеру [20, с.132];
- усний виклад великого за обсягом, складного за логічною побудовою навчального матеріалу [25, с.555];
- використовується для розгорнутого теоретичного повідомлення, наукового аналізу та обґрунтування складних і об'ємних наукових проблем. Її типові ознаки – системність, логічна послідовність, строга структурність, наукова обґрунтованість тощо [27, с.327].

Лекція шкільна:

- тривалий усний виклад навчального матеріалу з прийомами активізації пізнавальної діяльності учнів (запис основної думки, конспектування, складання схематичної моделі навчального матеріалу і т.п.) [7, с.157];
- метод навчання, коли вчитель упродовж достатньо тривалого часу усно викладає значний за обсягом навчальний матеріал, використовуючи при цьому прийоми активізації пізнавальної діяльності учнів [26, с.113].

Ліберальний стиль (лат. *liberalis* – вільний):

- безпринципне, байдуже ставлення до негативних дій вихованців, потурання учням [11, с.435];
- ґрунтується на безпринциповому, байдужому ставленні до негативних дій вихованців, самоусунення від керівництва колективом школярів [14, с.639].

Лідер (англ. *leader* – вести, керувати) – член колективу, який у важливих ситуаціях здатний здійснювати помітний вплив на поведінку членів колективу, виявити ініціативу в діях, брати на себе відповідальність за діяльність колективу, вести його за собою [11, с.427].

Логіка навчального процесу – оптимально-ефективний шлях руху пізнавальної діяльності людини від початкового рівня знань, умінь, навичок і розвитку до потрібного рівня знань, умінь, навичок і розвитку. Вона охоплює ряд компонентів: усвідомлення і розуміння навчальних завдань; самостійна діяльність спрямована на оволодіння знаннями; визначення законів і правил; формування умінь і навичок; застосування знань на практиці; аналіз та оцінювання навчальної діяльності учнів [11, с.412].

Людина:

- організм, що складається з органів та систем, жива істота, яка володіє здатністю мислити і говорити, створювати знаряддя праці і користуватися

ними у процесі трудової діяльності. Являє собою єдність духовного і фізичного, природного і соціального, спадкового і набутого [4, с.198];

- біологічна істота типу *homo sapiens* (людина мисляча), яка характеризується фізіолого-біологічними ознаками: прямою ходою, розвиненими черепною коробкою, передніми кінцівками та ін. [11, с.408];
- унікальний біологічний вид *Homo sapiens*, який виник понад 40 тис. років у результаті антропосоціогенезу. Біологічне і соціальне в людині знаходяться в діалектичній єдності і взаємопроникненні [23, с.52].

М

Менеджмент (англ. *management* – керівництво, управління) – загальне мистецтво управління процесами, що протікають у різних системах [22(1), с.232].

Менталітет (ментальність) (лат. *mentalis* – розумовий; *mentis* – думка):

- специфічні світосприймання, світовідчуття, світогляду, бачення світу і себе у світі, національного характеру, вдачі, які виробляються під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природно-кліматичних чинників [1, с.117];
- світосприймання, світовідчуття, бачення себе у світі, особливості прояву національного характеру, своєрідність вдачі, ставлення до навколишнього світу [11, с.428].

Мета – попередньо усвідомлений і запланований результат [18, с.141].

Мета виховання:

- **як суспільне явище** – теоретичне узагальнення і вираження потреб суспільства у певному типі особистості ідеальних вимог до її сутності, індивідуальності, властивостям і якостям, розумовому, фізичному, моральному, естетичному розвитку й ставленню до життя. У філософії виділяють три підходи до вибору мети виховання. Ідеалістичний: М.в. визначається на основі уявлення про надчуттєве начало, що визначає мету і цінності. Іманентна філософія стверджує, що М.в. визначається внутрішніми потребами індивідуальності, залежить від індивідуальної природи особистості. Матеріалістичний підхід – М.в. залежить від потреб суспільства в людині з певними якостями, від цінностей даного суспільства і відповідає рівню суспільного розвитку [7, с.381];
- **як педагогічне явище** – очікувані зміни в людині (чи групі людей), які здійснюються під впливом спеціально підготовлених і планомірно проведених виховних акцій та дій [7, с.381];
- ідеальне передбачення кінцевих результатів виховання [11, с.410];
- наперед визначені результати розвитку й формування особистості, яких намагаються досягти у виховному процесі [14, с.640];
- те, до чого прагне виховання, майбутнє, на яке спрямоване його зусилля [22(1), с.128];

- сукупність властивостей особистості, до виховання яких прагне суспільство [25, с.555];
- наперед визначені результати формування, розвитку і постійного самовдосконалення особистості, яких прагнуть досягти у процесі виховання [27, с.42];
- **у нашому суспільстві** – формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості [27, с.46].

Мета:

- **навчання основна** – розумовий, пізнавальний розвиток учнів [2, с.102];
- **освіти** – освітній ідеал, що визначається соціальним замовленням. Три найбільш стійкі моделі: *екстенсивна*: передача як найбільше накопиченого обсягу досвіду, культурних досягнень, допомога учню у самовизначенні на цьому культурному базисі; *продуктивна* – підготувати учнів до тих видів діяльності, якими він буде надалі займатись, які підтримують розвиток соціальної спільноти і його власний розвиток; *інтенсивна* – на основі розвитку універсальних якостей учня розвинути у нього готовність не тільки до засвоєння певних знань, але і до їх постійного удосконалення і розвитку власних творчих потенцій [7, с.381];
- **навчальна, освітня** – те, до чого прагне навчання, майбутнє, на яке спрямоване його зусилля [22(1), с.295].

Метод «вибуху» – спосіб впливу педагога на вихованця засобами, протилежними до тих, що звичайно очікує особистість від вихователя [11, с.426].

Метод дослідження – певні прийоми та засоби вирішення наукової проблеми. В педагогіці класифікацію методів дослідження проводять на основі місця, котре вони посідають на всіх етапах процесу наукового пошуку [27, с.129].

Метод науково-педагогічного дослідження:

- спосіб дослідження психолого-педагогічних процесів формування особистості, встановлення об'єктивної закономірності виховання і навчання [1, с.20];
- шлях вивчення й опанування складними психолого-педагогічними процесами формування особистості, встановлення об'єктивної закономірності виховання і навчання [25, с.555].

Метод педагогічного спостереження – організоване дослідження педагогічного процесу в природних умовах [1, с.21].

Метод проектів – система навчання, за якою учні набувають знань, умінь, досвіду діяльності у процесі планування і виконання поступово ускладнених практичних завдань – проектів; М.п. виник у другій половині XIX ст. у США [3, с.205].

Методи виховання (лат. *metodos*; грец. *methodos* – шлях, спосіб досягнення мети):

- шляхи і способи діяльності вихователів та вихованців з метою досягнення виховних цілей [1, с.132];
- способи прямого і опосередкованого впливу вихователя на свідомість, почуття й поведінку вихованців з метою розвитку в них бажаних якостей, ціннісних орієнтацій, звичок і переконань [2, с.296];
- сукупність специфічних способів і прийомів виховної роботи, які використовуються в процесі формування особистісних якостей учнів для розвитку їхньої свідомості, мотиваційної сфери й потреб, для вироблення навичок і звичок поведінки й діяльності, а також їх корекції та вдосконалення [3, с.206];
- науково-обґрунтовані загальні способи педагогічно доцільної суб'єкт-суб'єктної взаємодії всіх учасників виховного процесу, спрямовані на досягнення мети виховання [5, с.448];
- модель організації взаємно зумовленої діяльності педагога і дитини, яка конструюється з метою формування у неї ціннісного відношення до світу і самої себе [18, с.462];
- способи впливу вихователя на свідомість, волю та поведінку вихованця з метою формування у нього стійких переконань і певних норм поведінки [11, с.424];
- найважливіші способи взаємопов'язаної діяльності вихователя і вихованців, які спрямовані на усвідомлення школярами сутності суспільних цінностей, розвиток позитивних ставлень до них, вироблення відповідних навичок і звичок поведінки, їх корекцію і вдосконалення, підтримку розвитку індивідуального потенціалу особистості [14, с.640];
- педагогічна проекція об'єктивних чинників соціальної дійсності, які володіють формувальним впливом на особистість [18, с.463];
- сукупність найбільш загальних способів вирішення виховних задач та здійснення виховних взаємодій [20, с.141];
- шлях досягнення визначеної мети виховання. Стосовно шкільної практики можна сказати також, що методи – це способи дії на свідомість, волю, почуття, поведінку вихованців з метою вироблення в них визначених метою виховання якостей [22(2), с.94];
- найбільш загальні способи вирішення виховних завдань, дії на свідомість, почуття, поведінку вихованців у сумісній діяльності педагога-вихователя і вихованців [23, с.88];
- способи взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямовані на виховання у вихованців поглядів, переконань, навичок і звичок поведінки [25, с.555];
- сукупність специфічних способів і прийомів виховної роботи, які використовуються в процесі організації різноманітної діяльності учнів для розвитку в них потрібно-мотиваційної сфери, поглядів і переконань, вироблення навичок і звичок поведінки, а також для її корекції і

удосконалення з метою формування особистісних властивостей і якостей [26, с.180];

- це способи та прийоми спільної взаємозв'язаної діяльності вихователів і вихованців, яка спрямована на оволодіння духовними знаннями, навичками та уміннями, нормами та правилами виховної поведінки, різнобічний і гармонійний розвиток особистості, формування загальнолюдських, національних і професійних якостей, що визначені цілями виховання та необхідні для повноцінної життєдіяльності [27, с.508].

Методи дослідження – прийоми, способи та процедури емпіричного і теоретичного пізнання явищ та процесів педагогічної дійсності [11, с.408].

Методи дослідження в педагогіці:

- прийоми, процедури та операції емпіричного і теоретичного пізнання й вивчення явищ педагогічної дійсності [3, с.206; 5, с.490];
- шляхи, способи емпіричного і теоретичного пізнання педагогічної дійсності [14, с.640].

Методи:

- **контролю** – система послідовних взаємозв'язаних діагностичних дій учителя та учнів, які забезпечують зворотній зв'язок у процесі навчання з метою одержання даних про успішність навчання, ефективність навчального процесу [18, с.355];

- **перевірки та оцінювання знань, умінь і навичок** – способи виявлення ефективності реалізації основних завдань навчання (засвоєння знань, умінь і навичок; оволодіння способами творчої діяльності; формування світоглядних і морально-естетичних ідей та цінностей) [3, с.206];

- **перевірки та оцінювання знань, умінь і навичок** – це сукупність прийомів і способів педагогічної діагностики, за яких здійснюється зворотній зв'язок у дидактичному процесі з метою отримання даних про ефективність цього процесу, тобто визначення ефективності функціонування всіх його ланок, результативності діяльності суб'єктів викладання і навчально-пізнавальної діяльності суб'єктів учіння [27, с.410].

Метод навчання:

- у вузькому значенні М.н. тлумачиться як спосіб керівництва пізнавальною діяльністю учнів. М.н. – взаємопов'язана діяльність викладача та учнів, спрямована на засвоєння учнями системи знань, набуття умінь і навичок, їх виховання і загальний розвиток [1, с.320];

- шлях досягнення (реалізації) мети і завдань навчання [22(1), с.295];

- спосіб упорядкованої взаємопов'язаної діяльності вчителів та учнів, спрямованої на вирішення завдань освіти, виховання й розвитку в процесі навчання [25, с.555].

Методи навчання:

- способи спільної діяльності вчителя і учнів, спрямовані на розв'язання навчальних завдань. При цьому між способами діяльності вчителя

(викладання) і способами діяльності учнів (учіння) існує тісний взаємозв'язок і взаємовідповідність [2, с.147];

- в школі – упорядковані способи взаємопов'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямовані на розв'язання навчально-виховних завдань [3, с.206];
- один з найважливіших структурних компонентів навчального процесу. Метод – це серцевина процесу навчання, ланка, яка зв'язує запроєктовану мету і кінцевий результат. М.н. характеризуються як багатостороннє, багатовимірне, багатоякісне, поліфункціональне дидактичне явище. Найбільш загальним можна вважати таке визначення: М.н. – це впорядковані способи взаємопов'язаної діяльності вчителя і учнів, спрямовані на розв'язання навчально-виховних завдань [5, с.492-493];
- система послідовних, взаємопов'язаних дій учителя та учнів, які забезпечують засвоєння змісту освіти, розвиток їх розумових сил і здібностей, оволодіння засобами самоосвіти і самонавчання. М.н. характеризуються трьома ознаками: визначають мету навчання, засіб засвоєння, характер взаємодії суб'єктів навчання [7, с.180];
- упорядковані способи діяльності вчителя й учнів, спрямовані на ефективне розв'язання навчально-виховних завдань [11, с.417];
- способи упорядкованої, взаємопов'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямованої на розв'язання завдань навчання [14, с.640];
- система послідовних взаємопов'язаних дій учителя і учнів, які забезпечують засвоєння змісту освіти. Метод навчання характеризується трьома ознаками: визначає мету навчання, спосіб засвоєння, характер взаємодії суб'єктів навчання [20, с.142];
- певні способи цілеспрямованої реалізації процесу навчання [21, с.160]; М.н. – це упорядковані способи взаємозв'язаної діяльності вчителя і учнів, спрямовані на розв'язання навчально-виховних завдань [21, с.164];
- способи навчальної роботи вчителя і організації навчально-пізнавальної діяльності учнів щодо вирішення різних дидактичних задач, спрямованих на оволодіння навчальним матеріалом [26, с.110];
- упорядкована діяльність педагога і учнів, спрямована на досягнення заданої цілі навчання [22(1), с.470];
- способи та прийоми спільної впорядкованої, взаємозв'язаної діяльності вчителів і учнів, спрямовані на оволодіння знаннями, навичками та вміннями, різнобічний розвиток розумових і фізичних здібностей, формування рис, необхідних для повноцінного життя та майбутньої професійної діяльності [27, с.318].

Методи навчання і виховання – це способи спільної діяльності педагога і учнів, спрямовані на виконання навчально-виховних завдань [2, с.63].

Методика дослідження – процедура, послідовність здійснюваних пізнавальних і перетворюючих дій, операцій та впливів, спрямованих на вирішення дослідницьких завдань [1, с.20].

Методика навчального предмета:

- галузь педагогічної науки, яка досліджує закономірності вивчення певного навчального предмета [3, с.206];
- пед. наука, яка досліджує закономірності навчання певного навчального предмета [5, с.494].

Методичне об'єднання – одна з організаційних форм колективної методичної роботи в системі підвищення кваліфікації учителів [3, с.207].

Методологічна основа процесу навчання:

- теорія пізнання і теорія відображення, діалектика, системний підхід як метод пізнання дійсності [13, с.40];
- філософська теорія пізнання: від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики [11, с.412].

Методологічні основи дидактики – наукові засади, що обґрунтовують закономірності, шляхи пізнавальної діяльності людини [11, с.412].

Методологія (грец. *methodos* – шлях дослідження чи пізнання, *logos* – поняття, вчення):

- 1) сукупність прийомів дослідження, що застосовується в якійсь науці;
- 2) вчення про методи пізнання та перетворення дійсності [3, с.207];
- вчення про метод, наука про побудову людської діяльності. Традиційно найрозвиненішою галуззю М. є М. пізнавальної діяльності, М. науки. Розрізняють кілька рівнів М. Змістом 1-го рівня М. є філософські знання. 2-й рівень становить загальнонаукова М. (системний і діяльнісний підходи, характеристика різних типів наукових досліджень, їх етапи й елементи: гіпотеза, об'єкт і предмет дослідження, мета, завдання, тощо). 3-й рівень становить конкретна наук. М., тобто сукупність методів, принципів дослідження і процедур, які застосовуються в тій чи іншій спец. наук. дисципліні, напр. у педагогіці. Деякі вчені виділяють 4-й рівень, який утворюють методика і техніка дослідження [5, с.498-499].
- система принципів і засобів організації та побудови теоретичної й практичної діяльності, а також вчення про цю систему [27, с.102].

Методологія педагогіки:

- розділ педагогічної науки, який вміщує основні принципи, форми та методи наукового пізнання і шляхи перетворення педагогічної дійсності [4, с.186];
- система знань про структуру педагогічної теорії, про принципи підходу і способи набуття знань, які відображають педагогічну дійсність, а також система діяльності з одержання таких знань і обґрунтування програм, логіки, методів і оцінки якості дослідницької роботи. Предмет М.

педагогіки виступає як співвідношення між пед. дійсністю та її відображенням у пед. науці. М. педагогіки включає такі положення: а) вчення про структуру і функції пед. знання; б) вихідні, ключові, фундаментальні пед. положення (теорії, концепції, гіпотези), які мають загальнонаук. смисл; в) вчення про логіку і методи пед. дослідження; г) вчення про способи використання одержаних знань для вдосконалення практики [5, с.499];

- сукупність теоретичних положень про педагогічне пізнання і перетворення педагогічної дійсності; вирізняють 4 рівні методології: філософський, загально-науковий, конкретно-науковий і методи педагогічних досліджень [14, с.640];
- система знань про засади і структуру педагогічної науки, про принципи підходу і способи здобування знань, про педагогічну дійсність, а також система діяльності для одержання таких знань і обґрунтування програм, логіки і методів, оцінки якості дослідницької роботи [18, с.35];
- вчення про структуру, логічну організацію методів і засобів педагогічної діяльності, принципи побудови, форми і способи наукового пізнання в педагогіці [23, с.38];
- вчення про принципи, форми і методи наукового пізнання педагогічної дійсності [25, с.555].

Милосердя – добре, співчутливе ставлення до людини, яка переживає горе, страждає [11, с.430].

Мимовільне запам'ятовування – форма запам'ятовування, що є продуктом дій (пізнавальних, практичних та ін.), але здійснюється автоматично, без мнемічної мети [1, с.290].

Мислення:

- процес опосередкованого відображення об'єктивної дійсності у зіставленнях, взаємозв'язках її структурних компонентів [11, с.431];
- опосередковане і узагальнене пізнання людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їх зв'язках і відношеннях; здійснюється шляхом мисленнєвих дій, операцій [14, с.640];
- процес опосередкованого й узагальненого пізнання предметів і явищ об'єктивної дійсності в їх істотних властивостях, зв'язках і відносинах [25, с.555].

Моделі навчальні – навчальні посібники, які є умовним образом (зображення, схема, опис тощо) якогось об'єкта (або системи об'єктів), який зберігає зовнішню схожість і пропорції частин, при певній схематизації й умовності засобів зображення [3, с.213].

Модуль (лат. *modulus* – міра):

- одиниця змісту навчання, відібрана і дидактично опрацьована для засвоєння певного рівня знань, умінь та навичок з продуманою системою контролю як у процесі вивчення модуля, так і по його завершенні [1, с.304];

- задокументована, логічно завершена, відносно самостійна, цілісна частина освітньої, освітньо-профес. програм (навч. дисципліни, практики, стажування), сукупність теор. і практичних завдань відповідного змісту та навч.-метод. забезпечення із завершальними контрольними заходами, що мають на меті встановити рівень успішності суб'єкта навчання [5, с.516].

Модульне навчання:

- така організація навчального процесу, яка скерована на засвоєння довершеного блоку адаптованої інформації і забезпечує оптимальні умови соціально-особистісного зростання учасників педагогічного процесу [11, с.414];
- **(блочно-модульне)** – організація навчального процесу, за якої учитель і учні працюють з навчальною інформацією, згрупованою у модулі, кожен з яких є завершеним і відносно самостійним [14, с.640];
- **(модульно-рейтингове)** – послідовне засвоєння навчального матеріалу рівними, цілісними, логічно впорядкованими і обґрунтованими частинами (модулями), результати якого є підставою для визначення місця (рейтингу) учня серед однокласників [25, с.555];
- **(модульно-рейтингове)** – процес навчання, під час якого суб'єкт учіння працює з навчальною програмою, яка складається з певних модулів. Основними модулями є цільовий, інформаційний, операційний (практичне керування для досягнення цілей навчання) і модуль перевірки знань [27, с.258].

Молодіжна субкультура – система цінностей, установок, моделей поведінки, життєвого стилю певної соціальної групи (молоді), яка є цілісним утворенням у межах домінуючої культури [1, с.202].

Моніторинг в освіті (лат. *monitor* – той, що нагадує, наглядає, застерігає) – спеціальна система збору, обробки, зберігання і поширення інформації про стан освіти, прогнозування на підставі об'єктивних даних динаміки і основних тенденцій її розвитку та розроблення наук.-обґрунтованих рекомендацій для прийняття управлінських рішень стосовно підвищення ефективності функціонування освітньої галузі [5, с.519].

Мораль (лат. *moralis* – моральний, *mos* – звичай, воля, закон):

- система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми [1, с.116];
- одна із форм суспільної свідомості; система поглядів і уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей [11, с.428].

Моральна людина – така, для якої норми, правила і вимоги виступають як її особисті погляди і переконання, як глибоко осмислені та звичні норми поведінки [26, с.204-205].

Моральна норма – вимога, яка визначає обов'язки людини щодо навколишнього світу, конкретні зразки, які орієнтують поведінку особистості, дають змогу оцінювати й контролювати її [1, с.116].

Моральне виховання:

- виховна діяльність сім'ї, школи з формування в учнів моральної свідомості, розвитку морального почуття, навичок, умінь, відповідної поведінки [1, с.609];
- один з найважливіших видів виховання, полягає в цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття й формуванні звичок і навичок моральної поведінки людини [3, с.216];
- цілеспрямований процес оволодіння дітьми моральними категоріями, цінностями, принципами, ідеалами, виробленими людством і прийнятими суспільством на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм особистої поведінки. Мета виховання – становлення морально-стійкої цілісної особистості [5, с.523];
- виховання, що передбачає оволодіння нормами виховання, правилами моральної поведінки, формування почуттів та переконань, умінь та навичок [11, с.428];
- виховна діяльність школи і сім'ї, метою якої є формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі, участь у практичній діяльності [25, с.555].

Моральний ідеал – образ, що втілює в собі найвищі моральні якості, є взірцем, до якого слід прагнути [1, с.116].

Моральні переконання – стійкі, свідомі моральні уявлення людини (норми, принципи, ідеали), відповідно до яких вона вважає за потрібне діяти так і не інакше [1, с.116].

Моральні почуття – стійкі переживання у свідомості людини, які є основою її вольових реакцій у різних ситуаціях, її суб'єктивне ставлення до себе, інших людей, окремих явищ суспільного життя, суспільства загалом [1, с.116].

Моральні якості – типові ознаки поведінки особистості [1, с.116].

Моральність – втілення у практичній діяльності людей моральних переконань, моральних ідеалів, норм, почуттів та принципів [1, с.116].

Мотив (фр. *motif*, лат. *moveo* – рухаю):

- те, що спонукає людину до діяльності і надає їй осмисленості [13, с.162];
- спонукальна причина дій і вчинків людини. Основою мотивів діяльності людини є потреби [21, с.88];
- навчально-пізнавальної діяльності – це намагання учня досягти певного рівня розвитку в учінні та професійній діяльності, в основі якої лежать глибокі, міцні й різноманітні загально-наукові та професійні знання, навички й уміння [27, с.230].

Мотивація – система стійких мотивів, що визначає конкретну активну діяльність індивіда; в ролі мотивів можуть виступати потреби, інтереси, емоції, установки [14, с.641].

Мотивація учіння:

- комплекс властивих учневі мотивів, які спонукають і спрямовують його пізнавальну діяльність, значною мірою визначають її успішність [2, с.105];
- складна система спонукань, що зумовлюють спрямування активності індивіда на отримання, перетворення і збереження нового досвіду (знань, умінь, способів дій, вражень, уподобань) [5, с.528].

Мотиви виховання – спонукальна причина дій і вчинків людини [1, с.95].

Мотиви навчання – внутрішні психічні сили (рушії), які стимулюють пізнавальну діяльність людини. Види мотивів: соціальні, спонукальні, пізнавальні, професійно-ціннісні, меркантильні [11, с.412].

Мотивування:

- наведення мотивів, що пояснюють, обґрунтовують, виправдовують певні дії, вчинки [14, с.641];
- підструктура особистості, яка забезпечує здатність надавати цінностям культури особистісного смислу; обґрунтувати спрямованість власних дій, вчинків, діяльності, поведінки [14, с.641].

Н

Навички:

- автоматизовані, звичні, безпомилково виконувані дії [1, с.246];
- дії, доведені до досконалості шляхом багаторазових вправ [2, с.62];
- **в навчанні** – навчальні дії, які набувають внаслідок багаторазового виконання автоматизований характер [3, с.221];
- застосування знань на практиці, що здійснюється на рівні автоматизованих дій шляхом багаторазових повторень [11, с.416];
- автоматизовані вміння. Вони здійснюються без участі свідомості, але під її контролем [13, с.150];
- установлений спосіб виконання дій, сформований у результаті багаторазових повторень, характеризується високим ступенем засвоєння і відсутністю поелементної свідомої регуляції і контролю [14, с.641];
- дії, сформовані шляхом повторення, що характеризуються високим ступенем засвоєння і відсутністю поелементної усвідомленої регуляції та контролю. Розрізняють навички перцептивні, інтелектуальні і рухові [20, с.156];
- точна діяльність, що виконується учнем безпомилково [21, с.83];
- компоненти практичної діяльності, що виявляються при виконанні необхідних дій, доведених до досконалості шляхом численних вправ [22(1), с.26];
- уміння, доведені до автоматизму, високого ступеня досконалості [22(1), с.295];
- психічне новоутворення, завдяки якому індивід спроможний виконувати певну дію, раціонально, з належною точністю і швидкістю, без зайвих затрат фізичної та нервово-психічної енергії [25, с.555];

- складова частина уміння, як автоматизована дія, доведена до високого ступеня досконалості [26, с.86];
- автоматична дія, сформована цілеспрямованими вправами і виконується легко та вільно [27, с.237].

Навіювання:

- безпосередній вплив на особистість (її емоційний стан, установки), який зумовлює некритичне і несвідоме засвоєння нею певних поглядів чи виконання дій [2, с.299];
- різні засоби вербального і невербального емоційного впливу на людину з метою введення її у певний стан або спонукання до певних дій [11, с.4].

Навчальна дисципліна – це науково обґрунтована система знань, навичок і вмінь, яку відібрано для вивчення в різноманітних освітньо-виховних системах. Конкретний перелік і взаємозв'язки предметів визначаються навчальними планами, структурологічними схемами підготовки відповідальних фахівців [27, с.216-217].

Навчальна діяльність:

- складне за структурою утворення, різновид людської діяльності. Діяльність взагалі – це спосіб існування людини і суспільства в цілому. Н.д. – це цілеспрямована й упорядкована сукупність дій, прийомів і операцій, що забезпечують мотиваційну й активну включеність суб'єктів діяльності в організований дорослими процес навчання [5, с.535];
- процес здобуття людиною нових знань, умінь і навичок чи зміни старих [7, с.364];
- один із основних видів діяльності людини, спрямований на засвоєння теоретичних знань і способів діяльності в процесі вирішення навчальних задач [20, с.300].

Навчальна проблема – творча задача, яка вже вирішена ученими, але є новою для учнів. Спрямована на розвиток дослідницьких умінь школярів [7, с.364].

Навчальна програма:

- документ, що визначає зміст і обсяг знань, умінь і навичок, які необхідно засвоїти з кожного навчального предмета, а також зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання [3, с.222];
- документ, в якому подається характеристика змісту навчального матеріалу із визначенням розділів, тем, орієнтовної кількості годин на їх вивчення [11, с.417];
- нормативний документ, в якому визначається зміст навчального матеріалу із виділенням розділів, тем і орієнтовної кількості годин на їхнє вивчення [14, с.641];
- документ, що визначає зміст і обсяг знань з кожного навчального предмета, умінь і навичок, які необхідно засвоїти, зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання [25, с.555];

- документ, що визначає зміст навчання, систему знань, навичок і вмінь, які мають опанувати учні в навчальному процесі з кожного предмета, а також зміст розділів і тем та розподіл їх за роками навчання [27, с.216].

Навчальний матеріал – призначена для вивчення і засвоєння інформація [1, с.299].

Навчальний план:

- документ, що визначає набір навчальних предметів, які вивчають у закладі освіти, їх розподіл, тижневу й річну кількість годин, відведених на кожний навчальний предмет, структуру навчального року [1, с.609];
- документ, який визначає перелік навчальних предметів, що вивчаються в конкретному навчальному закладі, послідовність їх вивчення та кількість годин, що відводяться на вивчення кожного з них по роках навчання, тижневу й річну кількість годин і в зв'язку з цим – структуру навчального року [3, с.222];
- документ, в якому визначається для кожного типу загальноосвітніх навчально-виховних закладів перелік навчальних предметів, порядок їх вивчення за роками, кількість годин на тиждень на їх вивчення, структуру навчального року [11, с.416];
- нормативний документ, який визначає структуру навчального року; перелік та розподіл обов'язкових предметів за ступенями навчання; тижневу і річну кількість годин, відведених на кожний навчальний предмет [14, с.641];
- розподіляє зміст освітньої програми за навчальними курсами, за дисциплінами та роками навчання, є річним календарним навчальним графіком [20, с.302];
- це сертифікат, що визначає перелік навчальних предметів, які вивчаються в школі, порядок їх вивчення за роками, кількість годин в тиждень і на рік, структуру навчального року [22(1), с.330];
- документ, що визначає структуру навчального року, перелік та розподіл предметів для вивчення в конкретному навчальному закладі, тижневу й річну кількість годин, відведених на кожний навчальний предмет [25, с.555];
- державний документ, який визначає перелік навчальних предметів, що вивчаються в конкретних освітньо-виховних системах, послідовність їх вивчення та кількість годин, що відводяться на кожного з них за роками навчання, а також тижневу кількість годин [27, с.216].

Навчальний посібник:

- книга, матеріал якої розширює межі підручника, містить додаткові, найновіші та довідкові відомості [1, с.283], [25, с.555], [27, с.217];
- навчальна книга, в якій подається зміст навчального матеріалу, що не завжди відповідає вимогам діючої програми, а виходить за її межі; визначаються додаткові завдання, спрямовані на розширення пізнавальних

інтересів учнів, розвиток їхньої самостійної пізнавальної діяльності [11, с.417];

- навчальне видання у вигляді книжки або брошури, яке частково доповнює підручник. Для посібника характерне нерівномірне охоплення навчальної програми [13, с.251].

Навчальний предмет:

- педагогічно адаптований і ціннісно зорієнтований зміст конкретної науки, певної галузі діяльності, в якому представлено дидактично обґрунтовану систему знань (поняття, теорії, методи, факти, світоглядні морально-естетичні ідеї, напрями практичного застосування тощо), умінь, навичок, відібрані відповідно до цілей навчання, вікових можливостей тих, хто навчається [5, с.537];

- дидактично обґрунтована система ЗУН, виокремлених з відповідної вузької галузі науки чи мистецтва для вивчення у навчальному закладі на їх вивчення, структура навчального року [11, с.416];

- система ЗУН, відібраних з відповідної галузі науки чи мистецтва для вивчення у навчальному закладі; навчальний предмет може відображати в узагальненому й скороченому вигляді основні положення із суміжних наук [14, с.641];

- педагогічно обґрунтована система наукових знань і практичних навичок та вмінь, що втілюють основний зміст і методи певної науки [25, с.555].

Навчальний проект – форма організації навчання, яка передбачає діяльність всіх його учасників, спрямовану на отримання освітньої продукції за певний період – від одного уроку до декількох місяців [14, с.641].

Навчальний процес:

- система організації навчально-виховної діяльності, в основі якої – органічна єдність і взаємозв'язок викладання й учіння; спрямована на досягнення цілей навчання й виховання [3, с.223];

- цілеспрямована взаємодія викладача й учнів, у ході якої розв'язуються задачі освіти, розвитку і виховання учнів; організація навчання у взаємозв'язку усіх компонентів [7, с.367].

Навчальні досягнення учня – результат засвоєння учнем складових змісту загальної середньої освіти: ЗУН; досвіду творчої діяльності, досвіду ставлень до навколишнього світу [14, с.641].

Навчання:

- процес взаємодії вчителя та учня, в результаті якого учень засвоює знання, набуває вмінь і навичок [1, с.242]; цілеспрямована взаємодія вчителя й учнів, у процесі якої засвоюються знання, формуються уміння й навички [1, с.610];

- спеціально організована, доцільна і керована взаємодія вчителя і учнів, спрямована на розвиток інструментальної сфери особистості (знань, умінь,

навичок, здібностей). ЗУН є компонентами змісту освіти [2, с.17]. Основна функція вчителя у навчанні полягає в організації пізнавальної діяльності учнів. Тому навчання можна визначити також як управління пізнавальною діяльністю учнів, внаслідок якої в них формуються певні ЗУН, розвиваються здібності [2, с.101];

- цілеспрямований процес передачі і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини [3, с.223];
- 1) спеціально організований, цілеспрямований і керований процес взаємодії вчителів і учнів, спрямований на засвоєння ЗУН, формування світогляду, розвиток розумових сил і потенційних можливостей учнів, вироблення і закріплення навичок до самоосвіти у відповідності з поставленими цілями; 2) спонукання і задоволення пізнавальної активності людини шляхом її залучення до загальних і професійних знань, способам їх одержання, зберігання і застосування в особистій практиці; 3) цілеспрямований вплив на розвиток інформаційно-операційної сфери людини; 4) двосторонній процес, що здійснюється вчителем (викладання) і учнями (учіння) [7, с.212];
- керування засвоєнням учнями суспільних цінностей, вироблених попередніми поколіннями людей [9, 52];
- двосторонній процес діяльності учителя й учнів, спрямований на оволодіння знаннями, уміннями і навичками, інтелектуальний розвиток особистості, формування наукового світогляду, оволодіння методами пізнавальної діяльності [11, с.406];
- головний шлях освіти, особливий вид такої діяльності, в ході якої школярі оволодівають ЗУН, в них формується науковий світогляд, забезпечується розумовий, психічний і фізичний розвиток, формуються моральні риси, естетичні смаки, професійні інтереси [13, с.14];
- процес організації і управління засвоєнням учнями системи знань про суспільство, природу, людину і розвиток на цій основі їх пізнавальних сил, наукового світогляду та позитивних людських якостей [13, с.38];
- (суть) – передача і засвоєння певних знань, у тому числі світоглядних, морально-правових, естетичних та ін. Ні навчання, ні виховання, будучи складовими діалектичної єдності, не існують в абсолютно чистому вигляді. У навчанні завжди є якась частка виховання, а у вихованні – навчання [13, с.190];
- (частина освіти) – педагогічний процес, в якому школярі оволодівають знаннями основ наук, отримують моральні, правові, естетичні, екологічні та інші уявлення, виробляють уміння і навички застосовувати ці знання на практиці [13, с.191];
- взаємозв'язок діяльності вчителя (викладання) і діяльності учнів (учіння), спрямованих на засвоєння усіх компонентів змісту освіти [14, с.641];
- у вузькому значенні слова розуміється викладання – керівництво учінням. У широкому розумінні навчання – процес двосторонній, він

включає засвоєння навчального матеріалу, тобто діяльність учнів (учіння), і керівництво цим процесом, тобто діяльність учителя (викладання). Раніше термін «навчання» відносили тільки до людини і тварин. У теперішній час його вживають також у літературі з кібернетики, коли мова йде про «навчання машин» [15, с.65];

- планомірна і систематична робота вчителя з учнями на основі здійснення і закріплення змін у їх знаннях, установках, поведінці і в самій особистості під впливом учіння, оволодіння знаннями і цінностями, а також власної практичної діяльності [16, с.59];
- сукупність дій (зовнішніх і внутрішніх), які дають змогу людям пізнавати природу, суспільство і культуру, приймати участь в їх формуванні, і одночасно забезпечують багатосторонній розвиток навичок, здібностей, і талантів, інтересів і симпатій, переконань і життєвих установок, а також придбання професійної кваліфікації [16, с.61];
- цілеспрямована взаємодія викладача й учнів, в ході якої здійснюється освіта, виховання і розвиток учнів [17, с.7-8];
- спілкування, в процесі якого проходить кероване пізнання, засвоєння суспільно-історичного досвіду, відтворення, оволодіння тією чи іншою конкретною діяльністю, що лежить в основі формування особистості [18, с.133];
- суспільний процес, спеціально організований для формування знань, умінь і навичок – одного з видів духовних цінностей [18, с.92];
- спільна цілеспрямована діяльність учителя і учнів, у результаті якої здійснюється розвиток особистості, її освіта і виховання. В ході соціального розвитку освіта стає окремим, специфічним видом суспільної діяльності, перетворюється в засіб передачі соціального досвіду [20, с.175];
- є специфічною формою пізнання об'єктивної дійсності, оволодіння суспільно-історичним досвідом, що нагромаджений попередніми поколіннями людей [21, с.82];
- спеціально організований, цілевизначальний і керований процес взаємодії вчителів і учнів, спрямований на засвоєння знань, умінь, навичок, формування світогляду, розвиток розумових сил і потенційних можливостей учнів, закріплення навичок самоосвіти відповідно до поставлених цілей. Основу навчання складають знання, уміння, навички (ЗУН), які виступають зі сторони викладача в якості вихідних (базових) компонентів змісту, а зі сторони учнів – у якості продуктів засвоєння [22(1), с.26];
- упорядкована взаємодія педагога з учнями, спрямована на досягнення поставленої цілі [22(1), с.294];
- поняття «навчання» означає явище, а поняття «навчальний процес», «процес навчання» зв'язані з розвитком навчання у часі та просторі і означають наступність (систему) його етапів. Лат. слово «*processus*» означає «рух вперед» [22(1), с.292];

- цілеспрямована взаємодія вчителя й учнів, у процесі якої відбувається засвоєння знань, формування вмінь і навичок [25, с.556];
- планомірна, організована, спільна і двостороння діяльність учителів та учнів, спрямована на свідоме, міцне і глибоке опанування останніми системами знань, навичок і вмінь, процес, під час якого набувається загальна освіта, формується й розвивається особистість учня, його світогляд, засвоюється досвід людства і професійної діяльності [27, с.209].

Навченість – результат навчання (організованого чи стихійного), що містить як наявний на сьогоднішній день запас знань, так і сформовані способи та прийоми їх здобування (уміння вчитися); характеристика актуального розвитку тощо, чим володіє учень [7, с.216].

Народна педагогіка:

- галузь емпіричних педагогічних знань і народного досвіду, які відображають погляди на систему, напрями, форми, засоби виховання і навчання підростаючого покоління [11, с.407];
- сукупність знань і навичок виховання, що передаються в етнокультурних традиціях, народній поетичній і художній творчості, сталих формах спілкування і взаємодії дітей одного з одним та дорослими [20, с.158];
- галузь педагогічних знань і досвіду народу, що виявляється в домінуючих у нього поглядах на мету, завдання, засоби і методи виховання та навчання [25, с.556].

Наукове дослідження – особлива форма процесу пізнання, систематичне цілеспрямоване вивчення об'єктів, в якому використовують засоби і методи науки, і яке завершується формулюванням знань про досліджуваний об'єкт [25, с.556].

Науковий світогляд:

- цілісна система понять, поглядів, переконань і почуттів, які визначають ставлення людини до дійсності й самої себе [1, с.114];
- цілісна система наукових, філософських, політичних, моральних, правових, естетичних понять, поглядів, переконань і почуттів, які визначають ставлення людини до навколишньої дійсності й до самої себе [25, с.556].

Науково-методична робота – ситема діяльності навчального закладу, яка спрямовна на: 1) підвищення професійно-педагогічної культури педагогів і комплексне методичне забезпечення навчально-виховного процесу (навчально-методична підструктура), 2) процес створення та впровадження нових педагогічних ідей, технологій навчання і виховання, експериментальну перевірку їх ефективності (науково-дослідницька підструктура) [14, с.642].

Научіння – спонтанне здобування ЗУН. На відміну від педагогічних понять навчання освіти і виховання охоплює широке коло процесів формування індивідуального досвіду (звикання, фіксація, утворення

найпростіших умовних рефлексів, складних рухових і мовних навичок, реакцій сенсорного розрізнення і т.д.) [20, с.162].

Научуваність:

- індивідуальні показники швидкості і якості засвоєння людиною ЗУН в процесі навчання. Розрізняють *загальну* Н., як здібність до засвоєння будь-якого матеріалу, і *спеціальну*, як здібність до засвоєння певних видів матеріалу (різних наук, мистецтв, видів практичної діяльності) [7, с.211];
- індивідуальні показники швидкості і якості засвоєння людиною змісту навчання [20, с.175];
- здатність індивіда засвоювати загальні і спеціальні знання, уміння і навички в процесі навчання з різною швидкістю і повнотою [23, с.57].

Національна гідність – етична категорія, яка характеризує особистість з погляду розширення поняття духовних цінностей за межі свого «Я» і поєднання особистісних переживань, відчуттів із загальнонаціональними цінностями [11, с.429].

Національна самосвідомість – сукупність поглядів, знань, оцінок, які відображають специфічний зміст, рівень і особливості уявлень членів національно-етнічної спільноти про минуле, сучасне і майбутнє свого розвитку, про місце і призначення серед інших спільнот, а також характер взаємовідносин між ними [14, с.642].

Національна свідомість – сукупність соціальних, політичних, економічних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв, традицій, цілісних орієнтацій та ідеалів, які відображають особливості життєдіяльності націй та народностей [14, с.642].

Національне виховання:

- виховання дітей на культурно-історичному досвіді свого народу, його звичаях, традиціях та багатовіковій мудрості, духовності [1, с.99];
- це історично зумовлена і створена самим народом сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної поведінки, спрямованих на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, у процесі якої засвоюється духовна і матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь [3, с.229];
- історично зумовлена і створена самим народом система виховних ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв, які спрямовані на доцільну організацію діяльності членів суспільства, у процесі якої відбувається процес оволодіння морально-духовними цінностями народу, забезпечується єднання і спадкоємність поколінь, соборність народу [11, с.410];
- виховання, яке здійснюється в конкретній країні відповідно до цілі, завдань, змісту і методів виховання, які відображають її історичні, етнічні та регіональні особливості [14, с.642];

- виховання дітей на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях і обрядах, багатомістовій мудрості, духовності [25, с.556].

Національний підхід – конкретно-наукова методологія пізнання і перетворення педагогічної реальності, яка виходить з того, що національна основа виховання є важливою умовою соціалізації учнів, засвоєння ними основ національної і загальнолюдської культури [14, с.642].

Національні моральні цінності – історично зумовлені і створені певним етносом погляди, переконання, ідеали, традиції, звичаї, обряди, практичні дії, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, але вирізняють певні національні прояви, своєрідність у поведінці і служать основою соціальної діяльності людей окремої етнічної групи [11, с.429].

Неперервна освіта – процес, який охоплює все життя людини, що забезпечує поступовий розвиток творчого потенціалу особистості і всестороннє збагачення її духовного світу, цілеспрямована систематична пізнавальна діяльність щодо освоєння і вдосконалення ЗУН, одержаних у загальних і спеціальних установах, а також шляхом самоосвіти [5, с.580].

Неуспішність – невідповідність підготовки учнів вимогам змісту освіти, фіксована через певний період навчання (вивчення розділу, наприкінці чверті, півріччя) [25, с.556].

Неформальна група – самодіяльне об'єднання громадян, статус, структура, функції якого юридично не оформлені [1, с.194].

Неформальний молодіжний рух – система молодіжних субкультур і широкої неорганізованої молодіжної активності в їх взаємозв'язку між собою та суспільством [1, с.202].

Новаторський досвід – досвід, який запроваджує та реалізує нові прогресивні ідеї, визначає нові шляхи вирішення окремих і загальних педагогічних завдань; використовує нові форми, методи, прийоми, технології діяльності, донині невідомі педагогічній науці та шкільній практиці; істотно модифікує відомі форми, методи й прийоми діяльності, переорієнтовуючи їх на вирішення сучасних завдань [14, с.642].

Нове виховання – напрям у педагогіці й організації освіти в кінці ХІХ ст. у рамках реформаторської педагогіки; мав на меті створення нових засад виховання дітей та молоді, що відповідали б потребам суспільства у всебічно освічених, розвинутих й ініціативних людях, готових до життя [5, с.590].

Нові інформаційні технології навчання – методологія і технологія навчально-виховного процесу з використанням новітніх електронних засобів, передусім ЕОМ [25, с.556].

Норми оцінок – конкретні вимоги, які регулюють виставлення оцінок з різних навчальних предметів за усну відповідь чи письмову роботу [25, с.556].

О

Об'єкт (лат. *objectus* – предмет, явище):

- фрагмент дійсності, на який спрямовано практичну або пізнавальну діяльність суб'єкта. О. відтворюється в знанні на основі практично перетворювальної взаємодії з ним суб'єкта [3, с.236];
- **дидактики** – система навчання [13, с.21];
- **дидактики** – зміст і процес (методи, організаційні форми) навчання [18, с.101];
- **педагогіки** – сфера суспільної діяльності, основним завданням якої є виховання і навчання людини [1, с.12];
- **педагогіки** – освіта як особлива, соціально і особистісно детермінована діяльність, яка характеризується педагогічним цілепокладанням і педагогічним керівництвом із прилученням людини до життя в суспільстві [5, с.598];
- **дослідження в педагогіці** – пед. простір, область, в межах яких знаходиться (міститься) те, що буде досліджуватися. О. д. пед. науки – сфера навчання і виховання людей, а предмет – закономірності процесів, що пробігають в цій сфері [7, с.219];
- **педагогіки** – діяльність, спрямована на засвоєння особистістю соціального досвіду та її власний розвиток [18, с.6];
- **педагогіки** – освіта [18, с.9].

Обдаровані діти – діти, в яких у ранньому віці виявляються здібності до виконання певних видів діяльності [1, с.418].

Обдарованість:

- індивідуальна потенціальна своєрідність задатків людини, завдяки яким вона може досягти значних успіхів у певній галузі діяльності [1, с.418];
- сукупність природних задатків як передумова розвитку здібностей до певних видів діяльності; задатки багатофункціональні, на їх основі розвиваються різні здібності (інтелектуальні, фізичні, художні тощо) [14, с.648].

Обов'язок:

- усвідомлення особистістю громадських і моральних вимог [1, с.118];
- категорія етики, що виражає моральні вимоги, які для конкретної особистості, спеціальної групи в конкретних соціальних умовах є внутрішньо необхідними [11, с.430].

Операція – сукупність дій, спрямованих на розв'язання завдань [14, с.643].

Опитування – складова усної перевірки знань, яка здійснюється у сфері відповідей на поставлені запитання [3, с.239].

Оптимізація (лат. *optimum* – найкраще) – процес вибору найкращого варіанту з множини можливих [22(1), с.219]. Методологічною основою оптимізації є системний підхід, який вимагає розглядати усі компоненти педагогічного процесу в єдності закономірних взаємозв'язків, спиратися на загальну теорію управління складними динамічними системами [22(1), с.222].

Оптимізація:

- **навчання** – процес вибору найкращого варіанта за даних умов [5, с.611];
- **навчання** – вибір та реалізація найкращого варіанта навчального процесу, здобуття максимальних результатів за мінімальний час [14, с.643];
- **навчального процесу** – процес створення найбільш сприятливих умов (добір методів, засобів навчання, забезпечення санітарно-гігієнічних умов, емоційних чинників та ін.) для отримання бажаних результатів без додаткових витрат часу і фізичних зусиль [11, с.414];
- **процесу навчання** – вид управління навчальним процесом, що забезпечує оптимальне (найкраще, найдоцільніше за даних умов) функціонування навчально-виховної системи [3, с.239].

Органи самоврядування:

- демократично обрані уповноважені колективу, які допомагають педагогові здійснювати керівні функції [1, с.190];
- уповноважені колективу на основі виборів, які допомагають педагогові здійснювати керівні функції, підтримувати зв'язки з уповноваженими інших колективів [11, с.427].

Організаційна форма навчання – відносно стійка структура взаємодії учасників навчання, змістове наповнення якої залежить від мети, навчального матеріалу, методів та умов навчання і є варіативною [23, с.75].

Організація:

- функція управління, спрямована на формування і регулювання структури взаємодій і відносин, яка необхідна для виконання прийнятих планів і управлінських рішень [14, с.643];
- упорядкування дидактичного процесу за визначеними критеріями, надання йому необхідної форми для найкращої реалізації поставленої цілі [22(1), с.295].

Орієнтування – підструктура особистості, що забезпечує урахування індивідом умов життєдіяльності, необхідних, на його думку, для успішного досягнення мети [14, с.643].

Освіта:

- процес засвоєння систематизованих знань і формування на їх основі світогляду, розвитку пізнавальних можливостей, а також набуття умінь і навичок для практичного застосування загальноосвітніх і професійних знань. Освіта не тільки процес розумового виховання і підготовки до виконання певних суспільних функцій, а й результат цього процесу: певний рівень освіченості, ступеня озброєності знаннями, уміннями і навичками, а також характеру освіченості (неповна середня, повна середня або вища, загальна чи професійна освіта). Здобуття певної освіти відповідає і певному статусу людини в суспільстві, його вченому званню

та науковому ступеню (згідно зі ст. 30-31 Закону «Про освіту» – бакалавр, магістр, кандидат наук, доктор наук) [1, с.14];

- процес засвоєння систематизованих знань і формування на їх основі світогляду, розвитку пізнавальних сил (мислення, уяви, пам'яті тощо) та результат цього процесу – досягнення певного рівня освіченості [1, с.242];
- результат навчання, обсяг засвоєних учнем систематизованих ЗУН, способів мислення. Освіченою прийнято вважати людину, яка опанувала певний обсяг знань і, крім того, набула звички логічно мислити. Головний критерій освіченості – системність знань і мислення, яка виявляється в тому, наскільки людина здатна самостійно відновлювати відсутні ланки в системі знань за допомогою логічних міркувань [2, с.18];
- (за означенням, прийнятим ХХ сесією генеральної конференції ЮНЕСКО) – процес і результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, при якому вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання [3, с.241];
- духовне обличчя людини, яке складається під впливом моральних і духовних цінностей, що є надбанням її культурного кола, а також процес виховання, самовиховання, впливу, шліфування, тобто процес формування обличчя людини [3, с.241];
- як процес засвоєння індивідом узагальненого суспільного досвіду, норм, цінностей шляхом трансформації його в суб'єктивний світ особистості забезпечує єдність навчання, виховання, розвитку й саморозвитку, і як результат свідчить про рівень загальної культури, освіченості й духовності особистості [5, с.184];
- 1) процес і результат засвоєння певної системи знань і забезпечення на цій основі відповідного рівня розвитку особистості в інтересах суспільства і держави, які супроводжуються констатацією досягнення громадянином (учнем) визначених державою освітніх рівнів. О. одержують, в основному, в процесі навчання і виховання в навчальних закладах під керівництвом педагогів. Проте зростаюче значення набуває самоосвіта, тобто здобування знань самостійно; 2) спеціально організована в суспільстві система, що містить сукупність освітніх установ та органів для їх управління, в рамках яких здійснюється процес виховання і навчання людини. Розрізняють за рівнем: *дошкільна, початкова загальна, основна загальна, повна загальна, вища*. За формою одержання: *стихійна*, яку одержують в процесі як цілеспрямованих, так і спонтанних дій; і *формальна*, організована, яку одержують в спеціальних освітніх системах; 3) процес зміни, розвитку, удосконалення сформованої системи знань і відносин упродовж усього життя, як абсолютна форма безмежного, неперервного оволодіння новими знаннями, уміннями і навичками у зв'язку із змінними умовами життя, прискореним науково-технічним прогресом; 4) багатоманітна особистісно-орієнтована діяльність, яка забезпечує самовизначення, саморозвиток і самореалізацію людини в динамічному соціокультурному середовищі,

навчання здібностям розуміти, розвивати себе; 5) складання, становлення, розвиток, зростання самої особистості як такої; здобуття образу, формування образу думок, дій людини в суспільстві [7, с.207-208];

- сукупність знань, умінь і навичок, набутих у навчальних закладах або шляхом самоосвіти, а також сам процес оволодіння знаннями [11, с.407];
- єдність процесу і результату передачі молодшому поколінню узагальненого досвіду, накопиченого людством. Освіта – це процес акумуляції суспільного досвіду кожним конкретним індивідуумом, а відтак – процес його розвитку, тобто процес і результат розвитку суб'єктивних сутнісних людських сил і можливостей [13, с.13];
- педагогічний процес, мета якого полягає у виявленні і максимальному розвитку індивідуально найбільш значущих позитивних задатків людини. Освіта здійснюється через навчання і виховання, які функціонують як рівноправні чинники, але мають виражену специфіку і тим доповнюють одне одного [13, с.190];
- цілеспрямована діяльність суспільства, яка допомагає людині засвоїти соціальний досвід, увійти в систему існуючих соціальних зв'язків, зберігаючи і розвиваючи свою неповторну індивідуальність [14, с.643];
- процес і результат оволодіння учнями системою наукових знань та пізнавальних умінь і навичок, формування на цій основі світогляду, моральних та інших якостей особистості, розвитку її творчих сил і здібностей [17, с.9];
- складова частина і одночасно продукт соціалізації. Основою освіти є навчання, яке проходить в результаті соціалізації. Її відмінність від процесів спонтанного навчання – у цілеспрямованому і прискореному розвитку тих чи інших здібностей людини завдяки педагогічно-організованою передачею накопиченою людьми культури, тобто правил поведінки, мислення, знання і технологій (способів і знарядь діяльності), від покоління до покоління [20, с.172];
- результат навчання, ... – це обсяг систематизованих ЗУН, способів мислення, які опанував учень [22(1), с.27]; система набутих у процесі навчання ЗУН, способів мислення [22(1), с.295];
- цілеспрямований процес навчання і виховання людини в інтересах особистості, суспільства, держави, результатом якого є засвоєння індивідом систематизованих знань, умінь і навичок, досвіду творчої діяльності, емоційно-ціннісного відношення до світу, досягнення громадянином (учнем) визначених державою освітніх рівнів [23, с.49-50];
- процес і результат засвоєння учнями систематизованих ЗУН, формування на їх основі наукового світогляду, моральних та інших якостей особистості, розвиток її творчих сил і здібностей [25, с.556];
- оволодіння особистістю певною системою наукових знань, практичних умінь і навичок та зв'язаний з ними той чи інший рівень розвитку її

розумово-пізнавальної і творчої діяльності, а також морально-естетичної культури, які у своїй сукупності визначають її соціальний статус і індивідуальну своєрідність. Тобто освіта як поняття включає в себе, з одного боку, процес оволодіння навчальним матеріалом, тобто навчання, з іншого боку, – виховний вплив цього процесу на формування особистості, що засвідчує про їх єдність і органічний взаємозв'язок [26, с.75];

- сукупність ЗУН, поглядів і переконань, а також певний рівень розвитку пізнавальних сил та практичної підготовки, що досягається в результаті цілеспрямованої навчально-виховної роботи [27, с.214];
- це водночас і процес, і результат засвоєння учнями певних систематизованих ЗУН, формування наукового світогляду, моральних та інших якостей, розвитку творчих сил і здібностей [27, с.215].

Освітні технології – система діяльності педагога та учня, що базується на певній ідеї, принципах організації та взаємозв'язку цілей, змісту та методів освіти. Виділяють ігрові технології, комп'ютерні технології, діалогові технології, тренінгові технології [20, с.174].

Освітній процес – цілеспрямований і організований процес здобуття ЗУН у відповідності з метою і задачами освіти, розвитку особистості [23, с.74].

Освіченість – якість розвинутої особистості, яка засвоїла досвід і за його допомогою стає здатною орієнтуватися в середовищі, пристосовуватися до нього, охороняти і збагачувати його, здобувати нові знання і за допомогою цього неперервно удосконалюватися. Критерій освіченості – системність знань і мислення, які виявляються в здатності людини до самостійного відновлення недостатніх ланок в системі знань за допомогою логічних міркувань. «Освіта є те, що залишається, коли все вивчене забувається» (давній афоризм) [7, с.210].

Осмислення:

- розумова діяльність із глибшого розкриття смислового змісту матеріалу та проникнення в нього. Перш за все тому, що тут у значно більшій мірі залучені процеси мислення [13, с.43];
- **як пізнавальна дія** – це мисленнєве осягнення причин і наслідків предметів і явищ, що вивчаються, розкриття (вияснення) суті останніх і формування на цій основі різних теоретичних узагальнень (понять, висновків, закономірностей тощо). У загальному плані осмислення – це така розумова діяльність, в процесі якої людина розкриває сутність предметів і явищ, що пізнаються (вивчаються), формує наукові поняття [26, с.92];
- **знань** – заглиблення в суть явищ, процесів; передбачає, насамперед, розкриття внутрішніх закономірних зв'язків, зберігаючи і розвиваючи свою неповторну індивідуальність [14, с.643];
- **знань** – це заглиблення в суть явищ, процесів, які вивчаються. Воно передбачає насамперед розкриття внутрішніх закономірностей цих явищ [27, с.398]

• **навчального матеріалу** – процес мислительної діяльності, спрямований на розкриття істотних ознак, якостей предметів, явищ і процесів та формулювання теоретичних понять, ідей, законів [25, с.556].

Особистісний підхід – орієнтування на особистість як мету, суб'єкт, результат і головний критерій ефективності конструювання і реалізації педагогічного процесу [14, с.643].

Особистісний смисл – особливе, пристрасне ставлення особистості до життєвих цінностей; особистісний смисл є стійким регулятором життєдіяльності і поведінки [14, с.643].

Особистісні підструктури – прояви особистості, які реалізують уміння знаходити, обирати серед цінностей культури власні смисли, і керуючись ними, свідомо будувати свою поведінку і діяльність [14, с.643].

Особистісні цінності – поняття, що в психології особистості використовується як таке, що відображає факт включеності суб'єкта в соціальні зв'язки та стосунки і трактує людину як соціокультурну реальність [5, с.625].

Особистісно стверджувальна ситуація – ситуація, в якій вихованець розвивається, як суб'єкт власної діяльності і поведінки [14, с.644].

Особистісно орієнтоване виховання – новий тип виховання, що розвивається в постіндустріальному суспільстві, сутність якого полягає в подоланні суперечності між вихованням «для всіх» і вихованням «для кожного» на основі повороту до особистості, її індивід. свідомості, життєвого досвіду, індивід. творчого потенціалу [5, с.625].

Особистісно орієнтоване навчання:

• організація навчання на засадах всебічного врахування індивідуальних потреб і можливостей учня, глибокої поваги до його особистості, ставлення до нього як до відповідального і свідомого суб'єкта навчально-виховної взаємодії учителем і ровесниками [5, с.626].

• навчання, спрямоване на виявлення в учня суб'єктного досвіду; надання психолого-педагогічної допомоги в становленні індивідуальності, в життєвому самовизначенні, самореалізації [14, с.644].

Особистість:

• соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин [1, с.610];

• це соціальний індивід, який формується в результаті засвоєння людиною суспільних форм свідомості і поведінки [2, с.25];

• людина як суб'єкт відносин і свідомої діяльності, яка здатна до самопізнання та саморозвитку; стійка система соціально-значимих якостей, відношень, установок і мотивів, що характеризують людину як представника суспільства [4, с.199];

• соціально-психологічне поняття; людина, яка характеризується з соціально-психологічного погляду у першу чергу рівнем розвитку психіки,

здатністю до засвоєння соціального досвіду, можливістю спілкуватися з іншими людьми [11, с.408];

- людина, яка досягла такого рівня соціального розвитку, який дозволяє їй обирати і знаходити серед цінностей культури особистісні смисли; свідомо, самостійно і відповідально діяти згідно з обраним смислом [14, с.644];
- людина в її соціальних зв'язках і взаємних соціальних відносинах, це член суспільства, з одного боку, що піддається дії впливу середовища, а з іншого – свідомо вибудовує свої відносини з людьми і всією сукупністю соціальних явищ [18, с.378];
- людина як соціальна істота, суб'єкт пізнання і праці, активний перетворювач дійсності [21, с.38];
- соціальна характеристика конкретної людини як суб'єкта соціальних відносин і свідомої діяльності, яка вільно і відповідально визначає свою позицію серед інших [23, с.49];
- людина, соціальний індивід, що поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально-неповторного [25, с.556];
- суб'єкт діяльності, інтегратор психологічних процесів людини, системна властивість індивіда як соціальної істоти; особлива соціальна якість, що формується у системі соціальних відносин, яку не можна зводити і не можна виводити з біологічних особливостей людини. Ядро особистості – система мотивів, спрямованість (Д.І.Фельдштейн, цит. за [27, с.70]).

Особистість педагога – особистість, яка виконує професійну роль педагога (шкільного учителя, вихователя дошкільного закладу, вихователя школи – інтернату, викладача вищого навч. закладу тощо) [5, с.628].

Осуд – метод виховання, що полягає у несхваленні чи негативній оцінці дій і вчинків особистості, який суперечить нормам і правилам поведінки [26, с.188].

Оцінка:

- система певних показників, які відображають об'єктивні знання та уміння учнів, що виражаються в оцінювальній характеристиці [11, с.421];
- оцінні судження щодо якості певної діяльності: бали, кількісні вимірники, які визначаються нормами оцінювання; в українській школі прийнята 12-бальна система оцінювання навч. досягнень учнів [14, с.644];
- процес порівняння ступеня засвоєння учнями ЗУН з еталонними уявленнями, описами в навчальних програмах, порадиниках та інших нормативних документах [27, с.411].

Оцінювання знань – визначення й вираження в умовних одиницях (балах), а також в оцінних судженнях учителя ЗУН учнів відповідно до вимог шкільних програм [25, с.556].

Оцінювання навчальних досягнень учнів – процес, що відбувається постійно: під час роботи на уроці, спостереження за навчальною діяльністю учня, аналізу відповідей, виконання ним різного роду робіт [5, с.630].

П

Пам'ять – закріплення, збереження в мозку того, що відбувалося у минулому досвіді людини [1, с.60].

Пам'ять мимовільна – запам'ятовування та відтворення, які не мають спеціальної мети щось запам'ятати чи пригадати [1, с.60].

Парадигма (грец. *paradigma*– взірець, еталон):

- сукупність теоретичних і методологічних передумов, які визначають конкретне наукове дослідження, що втілюється у науковій практиці на даному етапі; визнані вченими наукові зразки вирішення проблем; зміна парадигми означає наукову революцію [14, с.644];
- визначальна теорія, яка лежить в основі вирішення теоретичних і практичних проблем [22(1), с.192].
- **педагогічна** – сукупність теоретичних, методологічних та інших установок, прийнятих науковою педагогічною спільнотою на кожному етапі розвитку педагогіки, якими керуються в якості взірця (моделі, стандарту) при вирішенні педагогічних проблем, певний набір приписів [7, с.233];
- **педагогічна** – це стала, звична точка зору, певний стандарт, зразок у вирішенні освітніх і дослідницьких задач [14, с.644].

Патріотизм:

- любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність заради них на жертви і подвиги [14, с.644];
- така моральна якість людини, яка полягає в її любові та відданості своїй батьківщині, усвідомленні її величності і слави, переживання свого духовного зв'язку з нею, в потребі і прагненні за будь-яких умов зберігати її честь та гідність, практичними справами змінювати її могутність і незалежність [26, с.208].

Педагог (грец. *paidagogos* – вихователь):

- 1) особа, фахом якої є навчання і виховання, – шкільний учитель, вихователь дошкільного закладу, дитячого будинку, школи-інтернату, виховної колонії; працівник дитячого позашкільного закладу; викладач і вихователь середнього спеціального навч. закладу, вузу тощо; 2) науковий працівник, який досліджує проблеми педагогіки як науки [3, с.250];
- 1) особа, яка веде практичну роботу з виховання, освіти і навчання дітей та молоді, має спеціальну підготовку в цій сфері (учитель загальноосвітньої школи, викладач професійно-технічного училища, середнього спеціального навч. закладу, вихователь дитячого садка і т.д.; 2) вчений, що розробляє теоретичні проблеми педагогіки [20, с.186];

- фахівець, який має спеціальну підготовку, професійно проводить навчально-виховну роботу в різних освітньо-виховних системах [27, с.160].

Педагогіка (грец. *pais (paidos)* – дитя і *ago* – веду, виховую):

- наука, що вивчає процеси виховання, навчання і розвитку особистості [1, с.610];
- наука про виховання людини. Поняття «виховання» тут вживається у найширшому значенні, включаючи навчання [2, с.9];
- наука про навчання та виховання підростаючих поколінь [3, с.250];
- наука про закономірності, принципи, форми і методи виховання, освіти і навчання людини на всіх етапах її вікового розвитку [4, с.173];
- соціальна наука, яка об'єднує, інтегрує, синтезує, дані всіх природничих і соціальних наук, пов'язаних з формуванням людини [5, с.635];
- 1) наука, що вивчає об'єктивні закони розвитку конкретно-історичного процесу виховання, органічно зв'язані із законами розвитку суспільних відносин і становлення особистості дитини, а також досвід реальної суспільної виховно-навчальної практики формування підростаючих поколінь, особливості і умови організації пед. процесу; 2) сукупність теоретичних і прикладних наук, які вивчають виховання, освіту і навчання; 3) наука про виховні відносини, які виникають у процесі взаємозв'язку виховання, освіти і навчання з самовихованням, самоосвітою і самонавчанням і спрямованих на розвиток людини; 4) наука про сутність, умови і закони педагогічного процесу; 5) навчальний курс, що викладається у пед. навчальних установах [7, с.235];
- наука про навчання освіти і виховання людей відповідно до потреб соціально-економічного розвитку суспільства [11, с.406];
- наука про виховання людини [14, с.644];
- багатозначний термін, що означає: 1) різноманітні ідеї, уявлення, погляди (релігійні, суспільні, народні та ін.) на стратегію (ціль), зміст і тактику (технологію) виховання, навчання, освіти; 2) галузь наукових досліджень, пов'язаних з вихованням, навчанням, освітою; 3) спеціальність, кваліфікацію, практичну діяльність з виховання, навчання та освіти; 4) навчальний предмет у складі середньої і вищої професійної і післявузівської педагогічної освіти; 5) мистецтво, віртуозність, майстерність, маневри і тонкощі виховання [20, с.186];
- наука про освіту, виховання і навчання людини, що містить напрямки, області, галузі, які розкривають окремі проблеми, форми і характерні особливості [23, с.39];
- сукупність теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвитку особистості [25, с.556];
- наука про виховання людини. Поняття «виховання» тут розуміємо в широкому значенні слова – як навчання, виховання, розвиток, формування і самовдосконалення особистості [27, с.8].

Педагогіка народознавства – напрям сучасної педагогіки, шкільної практики, який забезпечує практичне засвоєння учнями (в процесі продовження творчих традицій, звичаїв і обрядів, у діяльності, поведінці) культурно-історичних, мистецьких надбань батьків, дідів і прадідів [25, с.556].

Педагогіка співробітництва – напрям педагогічного мислення і практичної діяльності, мета якого демократизація й гуманізація педагогічного процесу [3, с.251].

Педагогічна взаємодія – процес, що проходить між вихователем і вихованцем під час навчально-виховної роботи і спрямований на розвиток особистості дитини [20, с.192].

Педагогічна вимога – педагогічний вплив на свідомість учнів з метою спонукати їх до позитивної діяльності або гальмування негативних дій і вчинків [1, с.144].

Педагогічна діяльність:

- особливий вид соціокультурної діяльності, спрямованої на передачу накопичених людством культури й досвіду від старших поколінь молодшим, створення умов для їх всебічного гармонійного розвитку та підготовку до виконання певних соціальних ролей у суспільстві [1, с.468];
- особливий вид соціальної діяльності, спрямований на передачу від старших поколінь до молодших накопиченої людством культури та досвіду, створення умов для їх особистісного розвитку та підготовки до виконання певних соціальних ролей у суспільстві [4, с.191];
- складно організована система низки діяльностей: 1) практична діяльність викладача з навчання і виховання людини; 2) метод. діяльність фахівця з викладання матеріалу пед. науки працівникам різних установ (пов'язана з методикою навч. предмета або з методикою проведення виховної роботи в школі); 3) управлінська діяльність керівників освітньої теми; 4) наук.-пед. діяльність (наук.-дослідна) [5, с.640];
- діяльність педагога в навчально-виховному процесі, спрямована на формування і розвиток особистості вихованців [27, с.160].

Педагогічна інформатика – наука, яка вивчає використання в освіті ЕОМ, комунікативних мереж, різних інформаційних технологій [14, с.645].

Педагогічна кваліметрія (лат. *cval* – якість і *metros* – вимірювати) означає напрям педагогічних досліджень, головним змістом якого є вимірювання та оцінка педагогічних параметрів і характеристик [22(1), с.273].

Педагогічна компетентність учителя – інтегрований результат педагогічної підготовки, який виражається в готовності педагога використовувати засвоєні знання, уміння засоби діяльності, досвід у конкретних ситуаціях педагогічної діяльності [14, с.645].

Педагогічна культура:

- інтегрована сукупність фізичних, інтелектуальних, загальнокультурних і моральних якостей, професійних знань і умінь, необхідних для успішної

навчальної та виховної роботи. Умовно виділяються три групи характеристик: 1) загально-людські якості (добре здоров'я, інтелектуальний розвиток належний рівень розвитку мовлення; 2) профес. якості (любов до дітей, профес. компетентність, знання теорії та історії педагогіки, основ психології, метод. Уміння, що включають пед. техніку, знання досягнень пед. науки та практики тощо); 3) моральні якості (духовність, моральна чистота, доброзичливість, чуйність та людяність, чесність і правдивість, організованість і відповідальність [5, с.641];

- частина загальнолюдської культури, в якій втілені духовні цінності освіти (педагогічні знання, теорії, концепції, педагогічний досвід, професійні етичні норми) та матеріальні (засоби навчання і виховання), а також способи педагогічної діяльності, які слугують соціалізації особистості в конкретних історичних умовах [14, с.645];

- оволодіння педагогом педагогічним досвідом людства, ступінь його досконалості в педагогічній діяльності, досягнутий рівень розвитку його особистості [27, с.168].

Педагогічна майстерність:

- характеристика високого рівня педагогічної діяльності [3, с.251];

- найвищий рівень педагогічної діяльності (якщо характеризувати якість результату), вияв творчої активності особистості педагога (якщо характеризувати психологічний механізм успішної діяльності), комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня профес. діяльності на рефлексивній основі (якщо характеризувати витoki розвитку П. м., шляхи професійного самовдосконалення). Критеріями П.м. педагога є доцільність (за спрямованістю), продуктивність (за результатом), діалогічність (за характером стосунків з учнями), оптимальність (за вибором засобів), творчість (за змістом діяльності). В оволодінні П. майстерністю можна виокремити кілька рівнів, зокрема елементарний, базовий, досконалий, творчий [5, с.641];

- досконале творче виконання учителем-вихователем професійних функцій на рівні мистецтва, результатом чого є створення оптимальних соціально-психологічних умов для становлення особистості вихованця, забезпечення високого рівня інтелектуального і морально-духовного розвитку [11, с.405];

- знання особливостей педагогічного процесу, уміння його побудувати і привести у рух (А.С.Макаренко); досконале, творче виконання учителем-вихователем професійних функцій на рівні мистецтва, результатом чого є створення оптимальних психолого-педагогічних умов для розвитку особистості школяра [14, с.645];

- комплекс властивостей особистості, що забезпечує високий рівень самоорганізації професійної діяльності на рефлексивній основі (І.А.Зязюн, цит. за [27, с.166]).

Педагогічна підтримка – спільне з вихованцем визначення його інтересів, цілей, можливостей та шляхів подолання перепон (проблем), які

заважають йому зберігати людську гідність, досягти позитивних результатів у навчанні, праці, спілкуванні, способі життя [14, с.645].

Педагогічна прогностика (грец. *prognostike* – мистецтво робити прогноз) – галузь наукових знань, що розглядає принципи, закономірності і методи прогнозування щодо об'єктів, які вивчає педагогіка [11, с.437].

Педагогічна рада – об'єднання педагогів навчально-виховного закладу з метою розгляду питання організації та вдосконалення навчально-виховного процесу [11, с.439].

Педагогічна система (грец. *systema* – ціле, що складене з частин) – це полісистемне утворення (цілісність), що складається з багатьох взаємодіючих і взаємодоповнюючих частин. **У широкому розумінні П.с.** – це: 1) об'єднання учасників пед. процесу, в якому висувається пед. мета і розв'язуються пед. задачі; 2) об'єднання учасників пед. процесу, де їх діяльність (пізнавальна, навч., трудова, моральна, суспільно-політ., художньо-естетична, ігрова та ін.) є джерелом пед. мети та засобом її досягнення одночасно. **У вузькому розумінні П.с.** – це: 1) впорядкована кількість взаємопов'язаних компонентів, котрі утворюють єдине ціле і підпорядковані цілям виховання та навчання (Л.Вікторова); 2) соціально-обумовлена цілісність учасників пед. процесу з їх матеріальними й духовними цінностями, що взаємодіють на основі співробітництва між собою та з навколишнім середовищем, котра спрямована на формування і розвиток особистості. У цілому структура будь-якої П.с. складається з таких інваріантних елементів: 1) учнів (кого необхідно навчати); 2) мети навчання (для чого, з якою метою навчати); 3) змісту навчання (чому навчати); 4) дидактичних процесів; 5) вчителів (чи технічних засобів); 6) організаційних форм навчання [5, с.649-650].

Педагогічна творчість:

• особлива галузь педагогічної науки, що займається виявленням закономірностей формування творчої особистості (В.Шубинський), або конкретизації педагогічного ідеалу вчителя у системі завдань, котрі розв'язує вихователь кожної хвилини за конкретних умов реальної педагогічної праці (В.Кан-Калик і М.Нікандров), або здатність передбачати, емоційно переживати та оптимально вирішувати завдяки творчій уяві завжди своєрідні проблемні ситуації шкільного життя (Л.Тувинський), або оптимальна реалізація «випереджувальних конструкцій моделей діяльності вчителя» (П.Шевченко, Б.Красовський, І.Дмитрик), або варіант організації профес. діяльності вчителя, який на реально доступному рівні забезпечує вирішення навч.-виховних завдань сучасної школи (Р.Скульський), або найважливіший критерій якісного становлення особистості вчителя сучасної школи (Н.Кичук) [5, с.650];

- особистісна якість педагога, яка є невичерпним джерелом його ініціативи, активності, інновацій, постійного натхнення для вдосконалення всього педагогічного процесу [27, с.184].

Педагогічна техніка (грец. *technike* – вправний, досвідчений):

- сукупність раціональних засобів та особливостей поведінки учителя-вихователя, спрямованих на ефективну реалізацію обраних ним методів і прийомів навчально-виховної роботи з окремим учнем чи всім класним колективом відповідно до поставленої мети вихователя і конкретних об'єктивних та суб'єктивних передумов (вміння в галузі культури мовлення; володіння своїм тілом, мімікою, пантомімою, жестами; вміння одягатися, слідкувати за своєю зовнішністю; дотримання темпу і ритму роботи; вміння спілкуватися; володіння психотехнікою) [11, с.406];
- вміння обирати правильний стиль і тон у спілкуванні, керувати увагою учнів, темпом діяльності, навичками демонстрації свого ставлення до вчинків учнів [14, с.645].

Педагогічна технологія – (грец. *techné* – майстерність і *logos* – слово, вчення):

- за означенням ЮНЕСКО, це в загальному розумінні системний метод створення, застосування й визначення всього процесу навчання і засвоєння знань, з урахуванням технічних і людських ресурсів та їх взаємодії, який ставить своїм завданням оптимізацію освіти [3, с.331];
- науково обґрунтована педагогічна (дидактична) система, яка гарантує досягнення певної навчальної цілі шляхом виконання визначеної послідовності взаємодій вчителів і учнів, використання відповідної сукупності методів та форм навчання в умовах оперативного контролю й оцінювання проміжних результатів навчання, їх корекцій [14, с.645];
- сукупність психолого-педагогічних настанов, які визначають спеціальний підхід і композицію форм, методів, способів, прийомів, засобів (схем, креслень, діаграм, карт) у навчально-виховному процесі [25, с.556].

Педагогічне співробітництво – напрям у діяльності учителів і вихованців, який передбачає соціально-психологічне усвідомлення педагогами і вихованцями спільності дій у всіх видах праці на основі демократизму, що сприяє розвитку творчих сил і пізнавальних інтересів учнів, формуванню вільної діяльності особистості [11, с.435].

Педагогічне спілкування:

- встановлення контакту з учнями, професійний вплив педагога на учня, спрямований на оптимізацію навчально-виховної діяльності й особистісних стосунків між ними [5, с.651];
- система органічної соціально-психологічної дії учителя-вихователя і вихованця у всіх сферах діяльності, що має певні педагогічні функції, спрямована на створення оптимальних соціально-психологічних умов активної та результативної життєдіяльності людини [11, с.434];

- система засобів та прийомів соціально-психологічної взаємодії педагога і вихованців, змістом якої є обмін інформацією, міжособистісне пізнання, створення сприятливого емоційного клімату для навчання і виховання [14, с.646];
- безпосередня форма прояву комунікації у навчально-виховному процесі між педагогом та вихованцями, яка спрямована на формування і розвиток особистості вихованця, спільне вирішення різноманітних педагогічних завдань, створення умов для реалізації творчих здібностей та сприяння самоактуалізації [27, с.178].

Педагогічне тестування (англ. *testing* – випробування, дослідження) – у широкому розумінні, спосіб одержання інформації про певний об'єкт і його характеристики шляхом випробувань; у вузькому, педагогічному розумінні метод оцінювання знань, умінь, навчальних досягнень, компетентності учнів і студентів за допомогою тесту [5, с.652].

Педагогічний вплив – педагогічно доцільна організація життєдіяльності учнів, у процесі якої вони набувають необхідних моральних та інших рис і якостей, ЗУН і звичок [14, с.646].

Педагогічний досвід:

- сукупність ЗУН, набутих у процесі безпосередньої пед. діяльності; форма засвоєння педагогом раціональних здобутків своїх колег [1, с.460];
- система пед. ЗУН, способів здійснення творчої пед. діяльності, емоційно-ціннісних ставлень, здобутих у процесі практичної навч.-виховної роботи [14, с.646];
- сукупність ЗУН, здобутих учителем у процесі навч.-виховної роботи [25, с.556];
- теорія і практика педагогічної діяльності людства та її результат, який має два взаємодоповнювальні рівні – теоретичний і практичний [27, с.169].

Педагогічний експеримент:

- спеціально організована педагогічна діяльність учителів і учнів, вихователів і вихованців з метою перевірки та обґрунтування наперед розроблених теоретичних припущень або гіпотез [14, с.646];
- науково поставлений дослід перетворення пед. процесу в точно врахованих умовах [22(1), с.53].

Педагогічн(ий/і) закон(и):

- внутрішні і необхідні, всезагальні і суттєві, стійкі, повторювані зв'язки (відношення) між пед. явищами, які зумовлюють їх необхідне виявлення, розвиток та ефективність процесів виховання, навчання і розвитку [4, с.87];
- такий компонент логічної структури пед. науки, який відображає об'єктивні, внутрішні, істотні й відносно стійкі зв'язки педагогічних явищ. Словом, закони виражають собою ті закономірності, які існують між елементами дидактичної системи у процесі її функціонування. Але статус законів вони отримують тільки тоді, коли будуть вивчені дуже глибоко, перевірені практикою і часом [13, с.120];

- фіксація всезагальних, суттєвих, часто повторюваних зв'язків предметів і явищ пед. дійсності, які визнаються обов'язковими [23, с.51].

Педагогічний колектив – сукупність педагогів закладу освіти, які в тісному співробітництві з обслуговуючим персоналом консолідують свої зусилля для вирішення завдань навчання, виховання, розвитку та зміцнення здоров'я учнівської молоді [5, с.652].

Педагогічний менеджмент – уміння досягати поставлених цілей, використовуючи працю, інтелект, мотиви поведінки учасників пед. процесу [14, с.646].

Педагогічний процес (лат. *processus* – просування вперед):

- виховання, яке здійснюється в умовах навчально-виховних закладів спеціально підготовленими фахівцями [2, с.58];
- (навчально-виховний процес) – цілеспрямована, свідомо організована, динамічна взаємодія вихователів і вихованців, внаслідок якої вирішуються суспільно необхідні завдання освіти й гармонійного виховання. П.п. – цілісний процес, що органічно поєднує навчання, виховання та розвиток вихованців. Компоненти П.п.: мета, завдання, зміст, методи, засоби й форми взаємодії педагогів і вихованців, результат [3, с.253];
- динамічна взаємодія вихователів і вихованців, спрямована на досягнення поставленої виховної мети [14, с.112]; динамічна взаємодія учителя і учнів, вихователя і вихованців, спрямована на досягнення мети освіти [14, с.646];
- розвивальна взаємодія вихователів і вихованців, спрямована на досягнення визначеної мети; інакше кажучи, П. п. – це процес, у якому соціальний досвід переоплачується в якості особистості... Забезпечення єдності навчання, виховання і розвитку на основі цілісності і спільності є головною суттю П. процесу [22(1), с.162];
- спеціально організована, цілеспрямована взаємодія педагогів і вихованців, метою якої є вирішення освітніх проблем та розвиток особистості [25, с.556].

Педагогічний такт – це стиль спілкування педагога, де акумулюються всі складові педагогічної культури і який є одним із основних педагогічної майстерності [27, с.182].

Педагогічні здібності – сукупність психічних особливостей учителя, необхідних для успішного оволодіння педагогічною діяльністю, її ефективного здійснення [1, с.481].

Педагогічні навички – автоматизовані педагогічні дії [14, с.646].

Педагогічні теорії – система науково-педагогічних знань, яка описує і пояснює елементи реальної педагогічної діяльності у навчальному закладі. Педагогічна теорія дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві характеристики процесів та явищ. Складовими елементами педагогічної теорії є педагогічні ідеї, поняття, концепції, закономірності і принципи [4, с.87].

Педагогічні технології – технології які забезпечують перетворення пед. процесу в освітній установі на цілеспрямовану діяльність усіх його суб'єктів. Класифікація освітніх технологій: **методологічні** (на рівні пед. теорій, концепцій, підходів); **стратегічні** (на рівні організаційної форми взаємодії); **тактичні** (на рівні методики, метода, прийому). До основних методологічних технологій дослідники, як правило, відносять: теорію поетапного формування розумових дій; типи навчання: проблемне, програмоване, розвивальне, особистісно орієнтоване й особистісно діяльнісне, проєктивне, модульне (модульно-рейтингове), диференційоване (індивідуально-диференційоване), контекстне, ігрове, концентроване, активне, дистанційне [5, с.661].

Педагогічні уміння – сукупність послідовно розгорнутих дій, що ґрунтуються на теоретичних знаннях [14, с.646].

Педологія (грец. *pais* – дитина + *logos* – вчення) – наука про дитину, особливості її анатоμο-фізіологічного, психічного і соціального розвитку [11, с.407].

Первинний колектив – група дітей, які навчаються в одному класі [11, с.427].

Перевиховання:

- виховний процес, спрямований на подолання негативних якостей особистості, що формувалися під впливом несприятливих умов виховання [1, с.220];
- виправлення відхилень, вад, негативних наслідків, допущених у вихованні людської особистості [3, с.257];
- об'єктивне переосмислення своїх достоїнств і недоліків, переорієнтація самосвідомості, переконання, переучування, регламентація способу життя, переключення [5, с.665];
- система виховних впливів педагога на вихованця з метою гальмування негативних проявів у поведінці й утвердження позитивних якостей в діяльності [11, с.422];
- система виховного впливу на вихованців з моральним і правовим відхиленням девіантної поведінки з метою її усунення та виправлення особистості вихованця [20, с.197];
- виховний процес, спрямований на подолання негативних рис особистості, що сформувалися під впливом несприятливих умов виховання [25, с.557].

Перевірка:

- процес зіставлення того результату навчання, яким фактично володіє учень, із запланованим, це встановлення факту наявності чи відсутності ЗУН [13, с.240];
- виявлення і перевірка знань і умінь учнів [22(1), с.547].

Передовий педагогічний досвід:

- досвід, завдяки якому досягається кращі, ніж у масовому досвіді, результати. Це широке родове поняття, щодо якого видовим поняттям є інновації. Досвід може бути масовим, раціоналізаторським, новаторським (останній є інноваційним) [5, с.666];
- діяльність педагога, яка забезпечує стійку ефективність навчально-виховного процесу шляхом використання оригінальних форм, методів, прийомів, засобів навчання та виховання, нових технологій навчання і виховання або вже відомих форм, методів, прийомів, засобів роботи на основі їх удосконалення [14, с.646].

Переконання:

- метод виховного впливу, за допомогою якого вихователь звертається до свідомості, почуттів, життєвого досвіду дітей з метою формування свідомого ставлення до дійсності і норм поведінки [1, с.141];
- усвідомлена потреба особистості, яка спонукає її діяти відповідно до своїх ціннісних орієнтацій. За змістом переконання поділяються на ідейні, наукові і моральні, за характером на правильні і хибні [2, с.62];
- раціональна моральна основа діяльності особистості, яка дає змогу їй здійснювати певний вчинок свідомо; основна моральна настанова, яка визначає мету і напрям вчинків людини, тверда впевненість у чомусь, заснована на певній ідеї, на світогляді [11, с.424];
- знання, які набули для людини суб'єктивного смислу, які перейшли у внутрішню позицію особистості [14, с.646];
- система поглядів, позиція, ситуація, спонукаюча особистість діяти згідно своїм ціннісним орієнтаціям та установкам [23, с.92];
- психічний стан особистості, який характеризується стійкими поглядами, впевненістю у правильності власних думок, поглядів, це сукупність знань, ідей, концепцій, теорій, гіпотез, в які людина вірить як в істину [25, с.557];
- метод виховання, який полягає в емоційному і глибокому роз'ясненні суті соціальних та духовних відносин, норм і правил поведінки, в розвитку свідомості і почуттів особистості вихованця [26, с.183]. Необхідно відрізняти переконання як метод, як процес виховання і переконання як результат цього процесу, як стійку життєву позицію особистості [26, с.183].

Переконування:

- метод словесного впливу на вихованця (його переконання і поведінку) шляхом звернення до його власного критичного мислення [2, с.300];
- метод виховання, що передбачає умисний цілеспрямований вплив на свідомість, волю і почуття вихованців з метою формування у них стійких переконань, певних норм поведінки [11, с.424].

Перспектива:

- мета, «завтрашня радість» (А.С.Макаренко), що виступає стимулом у діяльності колективу та окремих його членів [11, с.428];
- практична мета, яка здатна захопити і згуртувати вихованців [14, с.646].

Перспективний план школи – документ, який визначає головні стратегічні напрями розвитку навчального закладу на 5-10 років [14, с.647].

Підручник:

- книга, що містить основи наук. знань з певної навч. дисципліни відповідно до мети навчання, визначеної програмою і вимогами дидактики [1, с.282];
- навчальна книга, в якій розкривається зміст навчального матеріалу з певної дисципліни відповідно до вимог діючої програми [11, с.417];
- навчальне видання у вигляді книжки, яке вміщує систематичний виклад певної навч. дисципліни, що відповідає навч. програмі та затверджене офіційною інстанцією [13, с.251];
- книга, яка містить основи наукових знань з певної навч. дисципліни, викладені згідно з цілями навчання, визначеними програмою і вимогами дидактики [25, с.557].

Пізнавальний інтерес – прагнення до знань, що виявляється в активному вибірковому ставленні учня до пізнання сутнісних властивостей предметів і явищ дійсності [14, с.647].

Пізнання:

- процес цілеспрямованого активного відображення об'єктивного світу у свідомості людей [3, с.261];
- творча діяльність суб'єкта, орієнтована на отримання достовірних знань про світ. Залежно від засобів і методів може здійснюватись в таких формах: буденне, міфологічне, релігійне, художнє, філософське і наукове [20, с.203];
- процес цілеспрямованого відображення об'єктивної реальності у свідомості людей [25, с.557].

Планування – функція управління, що полягає у визначенні цілей навчального закладу та розробці програм їх досягнення [14, с.647].

Поведінка:

- спосіб взаємодії людини і тварини з навколишнім середовищем [14, с.647];
- сукупність реальних дій, зовнішніх проявів життєдіяльності живих істот, в тому числі людини [20, с.200].

Повторення в навчанні – відтворення раніше засвоєних ЗУН з метою їх удосконалення і застосування до нових завдань [3, с.262].

Погляди – прийняті людиною як достовірні ідеї, знання, теоретичні концепції, передбачення, що пояснюють явища природи і суспільства, є орієнтирами в поведінці, діяльності, стосунках [25, с.557].

Позакласна:

- **виховна робота** – різноманітна діяльність учителів, вихователів, спрямована на виховання учнів і здійснювана в позаурочний час [1, с.170];
- **виховна робота** – вид цілеспрямованої виховної роботи з учнями, яка здійснюється учителями-вихователями в позаурочний час [11, с.437];
- **робота в школі** – складова частина навчально-виховної роботи, одна з форм організації дозвілля учнів [3, с.263];
- **робота** – складова частина навчально-виховної роботи, організовані та цілеспрямовані заняття групою чи цілим педагогічним колективом з групою чи усіма учнями, які проводяться в позаурочний час для розширення ЗУН, розвитку самостійності, індивідуальних здібностей і схильностей учнів, а також задоволення їх інтересів і забезпечення розумного відпочинку [5, с.684];
- **робота** – різноманітна освітня й виховна робота, спрямована на задоволення інтересів і запитів дітей, організована в позаурочний час педагогічним колективом школи [25, с.557].

Позашкільна:

- **виховна робота** – вид цілеспрямованої виховної роботи з учнями, яка здійснюється за межами школи під керівництвом педагогів-вихователів позашкільних дитячих виховних закладів [11, с.437];
- **освіта** – сукупність ЗУН, що отримують вихованці, учні і слухачі в позашкільних навчальних закладах у вільний від навчання в загальноосвітніх та інших навчальних закладах час [1, с.258];
- **освіта і виховання** – у сучасному світоглядному контексті за своєю сутністю є безперервним, логічно побудованим процесом, що не має фіксованих термінів завершення (як у часовому інтервалі, так і в географічних межах його здійснення) і в логічній єдності та послідовності трансформується із однієї стадії в іншу – від створення умов для творчої діяльності дітей і підлітків до забезпечення їх співробітництва у творчому процесі чи реалізації особистісного творчого потенціалу [5, с.685];
- **освіта і виховання** – складові системи освіти, спрямовані на забезпечення потреб людини у задоволенні інтересів та схильностей, здобуття дітьми додаткових ЗУН, розвиток інтелектуальних потенційних можливостей, сприяння майбутньому професійному вибору особистості [11, с.411];
- **робота** – освітньо-виховна діяльність позашкільних закладів для дітей та юнацтва [25, с.557].

Позашкільні:

- **дитячі виховні заклади** – організації та установи, які займаються питаннями всебічного гармонійного розвитку школярів відповідно до їх пізнавальних інтересів та творчих нахилів [11, с.437].
- **навчально-виховні заклади** – широкодоступні заклади освіти, які дають дітям та юнацтву додаткову освіту, спрямовану на здобуття знань, умінь і навичок за інтересами, забезпечують потреби особистості у творчій самореалізації та організації змістовного дозвілля [25, с.557].

Позашкільні форми виховання – форми організації різноманітної суспільно корисної діяльності, яку проводять дитячі і молодіжні організації, об'єднання, товариства, загони тощо [14, с.647].

Покарання:

- осуд недостойних дій та вчинків з метою їх припинення, запобігання у майбутньому [1, с.158];
- метод негативного оцінювання поведінки з метою її припинення або викорінення [2, с.316];
- метод виховання, що передбачає вплив педагога на особистість вихованця з метою осуду чи гальмування його негативних дій і вчинків, щоб відбулося заміщення їх позитивними діями [11, с.426].

Полікультуризм – побудова освіти на принципі культурного плюралізму, на визнанні рівноцінності та рівноправності всіх етнічних та соціальних груп, що утворюють дане суспільство, на неприпустимість дискримінації людей за ознаками національної чи релігійної приналежності статі чи віку [7, с.258].

Полікультурна освіта – компонент загальної освіти, спрямований на краще розуміння інших культур, встановлення сприятливих відносин взаємообміну та взаєморозуміння між представниками різних культур країни, виховання у душі ненасильства і віротерпимості [23, с.76].

Полікультурне виховання – це процес цілеспрямованої соціалізації учнів, що передбачає оволодіння особистістю системою нац. і загальнокультурних цінностей, комунікативних і емпатичних вмінь, що дозволяють школяреві здійснювати міжкультурну взаємодію і виявляти розуміння ін. культур, а також толерантність стосовно ін. носіїв. П.в. забезпечує: на когнітивному рівні – засвоєння взірців і цінностей нац. і світової культури, культурно-істор. і соціального досвіду різних країн і народів; на ціннісно-мотиваційному рівні – формування соціально-установчих і ціннісно-орієнтаційних схильностей учнів до інтеркультурної комунікації й обміну, а також розвиток толерантності та емпатії стосовно інших країн, народів, культур та соціальних груп; на діяльнісно-поведінковому рівні – активну соціальну взаємодію з представниками різних культур при збереженні власної культурної ідентичності [5, с.691].

Політехнічна (грец. *poly* – багато і *techne* – мистецтво, майстерність, вправність) **освіта:**

- один із видів освіти, завданнями якого є: ознайомлення з різноманітними галузями виробництва; пізнання сутності багатьох технологічних процесів; оволодіння певними вміннями і навичками обслуговування найпростіших технологічних процесів [11, с.415];
- сукупність знань про головні галузі й наукові принципи виробництва, оволодіння загальнотехнічними вміннями, необхідними для участі в продуктивній праці [25, с.557].

Політична освіченість – знання про типи держав, політичні організації й інституції, принципи, процедури й регламент суспільної взаємодії, виборчу систему [14, с.647].

Поняття:

- форма мислення, яка відображає загальні істотні ознаки певного класу предметів [2, с.112];
- одна з форм мислення, в якій відображаються загальні істотні властивості предметів та явищ об'єктивної дійсності, загальні взаємозв'язки між ними у вигляді цілісної сукупності ознак [3, с.264];
- форма мислення, яка є результатом узагальнення і виділення предметів деякого класу за загальними та специфічними для них ознаками [8, с. 131];
- форма наукового та буденного мислення; результат узагальнення якостей предметів деякого класу і мисленнєвого виділення самого цього класу за деякою сукупністю загальних для предметів цього класу відмінних ознак. В П. розрізняють зміст і обсяг. Зміст П. – це сукупність ознак, за якими предмети узагальнюються в П. Обсяг П. – множина (клас) узагальнених в П. предметів, кожному з яких належать ознаки, що відносяться до змісту П. [20, с.207];
- основна форма знань, що відображає істотні, необхідні ознаки і відношення предметів та явищ [25, с.557];
- форма наукового знання (думки), в якій розкривається суть пізнаних предметів і явищ, що виражається у вигляді законів, правил, висновків та інших теоретичних узагальнень [26, с.93].

Послідовність навчання – дидактичний принцип, згідно з яким вивчення нового матеріалу готується попереднім навчанням [3, с.265].

Потреба:

- стан людини, який виникає на основі протиріччя між тим, що вона має, і необхідним (або бажаним) для неї. Потреби є джерелом діяльності особистості, стимулюють її розвиток [2, с.63];
- стан живого організму, людської особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому, що виражає необхідність у чомусь, залежність від об'єктивних умов життєдіяльності і є рушійною силою їхньої активності [3, с.266];

- необхідність у чомусь, яка задовольняється переважно завдяки трудовій діяльності, у процесі якої створюються необхідні людині предмети [25, с.557].

Почуття:

- форма переживання людиною свого ставлення до навколишньої дійсності. За змістом почуття бувають інтелектуальні, моральні та естетичні [2, с.63];
- психічні стани і процеси, в яких відображено емоційний бік духовного світу людини, її суб'єктивне переживання подій та емоційне ставлення до навколишнього світу [25, с.557].

Пояснення:

- словесне тлумачення понять, явищ, слів, термінів, принципів дій, прикладів тощо [1, с.324];
- словесне тлумачення закономірностей, істотних властивостей об'єктів, понять і явищ, що вивчаються [2, с.149];
- вербальний метод навчання, за допомогою якого учитель розкриває сутність певного явища, закону, процесу [11, с.418];
- словесне тлумачення понять, явищ, принципів, дій приладів, наочних посібників, слів, термінів тощо [25, с.557];
- переважно монологічна форма викладу навчального матеріалу, коли є необхідність доведення або обґрунтування певного положення (закону, принципу), розкриття основи певного явища, сутності різних явищ, аналізу актуальних міжнародних відносин та іншої інформації [27, с.326].

Пояснювально-ілюстративне навчання:

- вид навчання, в якому учні сприймають і відтворюють знання, викладені учителем в обробленому, готовому вигляді [14, с.648];
- характеризується тим, що учитель повідомляє учням певний обсяг знань, пояснює сутність явищ, процесів, законів, правил та ін. з використанням ілюстративного матеріалу; учні мають свідомо засвоїти пропоновану порцію знань і відтворити на рівні глибокого розуміння; вміти застосувати знання на практиці [11, с.413];
- (чи традиційна дидактична система) тип навчання, що ґрунтується, в основному на ідеях Й.-Ф.Гербарта, характеризується такими поняттями як управління, регламентація, правила, розпорядження, керівна роль педагога. Метою навчання за Й.-Ф.Гербартом, є формування інтелектуальних умінь, уявлень, понять, теоретичних знань [27, с.249].

Правила навчання – регулятивні міркування про конкретні дії вчителя та учнів з метою реалізації вимог того чи іншого принципу [11, с.415].

Правило – опис педагогічної діяльності, що базується на конкретному принципі [14, с.647].

Правове виховання:

- виховна діяльність сім'ї, школи, правоохоронних органів, спрямована на формування правової свідомості та правомірної поведінки дітей [1, с.122];

- формування у людей правової свідомості, вмінь і звичок розумно діяти у правовому полі, активної позиції у правовій сфері [11, с.430];
- виховна діяльність школи, сім'ї, правоохоронних органів, спрямована на формування правової свідомості та навичок і звичок правомірної поведінки школярів [25, с.557].

Правосвідомість – сукупність правових поглядів людей, що відбивають їхню оцінку чинного права, існуючого суспільного і державного ладу, а також: відповідність дій, учинків окремих громадян нормам права [14, с.647].

Практикум:

- форма навч. процесу, за якою учні самостійно виконують практичні та лабораторні роботи, застосовуючи ЗУН [1, с.400];
- навчальне видання у вигляді книжки або брошури, яке містить практичний чи емпіричний матеріал, що сприяє засвоєнню і закріпленню курсу [13, с.251].

Практична робота:

- застосування знань учнями у ситуаціях, наближених до життєвих [1, с.333];
- метод навчання, спрямований на використання здобутих знань у розв'язанні практичних завдань [11, с.419].

Практичне заняття – форма навчального заняття, при якому педагог організує детальний розгляд учнями чи студентами окремих теоретичних положень навчального предмета й формує уміння та навички їх практичного застосування шляхом індивідуального виконання учнем чи студентом відповідно сформульованих завдань [3, с.268].

Предмет дидактики:

- навчальний процес, який передбачає визначення його мети; конструювання змісту; вибір форм, методів, способів, засобів організації як для взаємодії суб'єктів навчання, так і для самоосвіти, що вимагає дослідження закономірностей, принципів, зв'язків між різними факторами, умовами; виявлення тенденцій їх впливу на результативність освіти, навчання і виховання особистості [5, с.184];
- закони і закономірності функціонування системи навчання, тобто закони і закономірності побудови змісту і перебігу процесу навчання [13, с.21];
- зв'язок викладання і учіння; зміст, форми і методи взаємодії викладання та учіння на різних етапах навчального процесу [14, с.647];
- зв'язок викладання (діяльність учителя) і учіння (пізнавальна діяльність учня), їх взаємодія [18, с.108].

Предмет педагогіки:

- відносини, що виникають у процесі педагогічної діяльності, методи, принципи, на основі яких вона реалізується, закони і закономірності, яким вона підпорядковується як цілісний процес [1, с.12];

- виховання як цілеспрямований вплив на розвиток особистості вихованця, що здійснюється спеціально підготовленими фахівцями (педагогами) [2, с.9];
- дослідження суті формування і розвитку людської особистості й опрацювання на цій основі теорії й методики виховання як спеціально організованого педагогічного процесу. Дане означення орієнтує дослідників і практичних працівників школи на вивчення і всебічне осмислення процесу розвитку особистості, а також тих глибинних залежностей, які існують між цим розвитком і вихованням [5, с.598];
- процес спрямованого розвитку і формування особистості в умовах її навчання, виховання, освіти, або, більш стисло – виховання людини, як особлива функція суспільства; виховні відносини, які забезпечують розвиток людини [7, с.262];
- процес спрямованого особистісного розвитку людини в умовах її навчання, виховання, освіти [14, с.647];
- виховання як свідомо та цілеспрямовано організований процес [17, с. 98];
- система відносин, що виникають в діяльності, яка є об'єктом педагогічної науки [18, с.6];
- виховна діяльність, що здійснюється в навчально-виховних установах [22(1), с.11];
- визначальні для розвитку особистості суперечності, закономірності, відносини, технології, організація та здійснення виховного процесу [24, с. 12];
- виховна діяльність, що здійснюється в закладах освіти людьми, уповноваженими на це суспільством [25, с.557];
- дослідження сутності розвитку і формування людської особистості та розробка на цій основі теорії і методики виховання як спеціально організованого педагогічного процесу [26, с.19];
- процес спрямованого розвитку і формування особистості в умовах її виховання, навчання, самовдосконалення [27, с.27].

Предметні гуртки – науково-освітні гуртки, організовані з метою розширення й поглиблення знань учнів з різних предметів навчального плану школи й розвитку в них інтересу до відповідних галузей науки, художньої літератури й мистецтва, техніки тощо [1, с.403].

Привчання:

- організація планомірного і регулярного виконання дітьми певних дій з метою перетворення їх на звичні форми суспільної поведінки [1, с.149];
- організація регулярного виконання певних дій з метою перетворення їх на звички [2, с.311];
- організація планомірного і регулярного виконання вихованцями певних дій з елементами примусу, обов'язковості з метою формування стійких звичок у поведінці [11, с.426].

Прийом виховання:

- складова частина методу, що визначає шляхи реалізації вимог методів виховання [1, с.612];
- складова методу, що визначає шлях реалізації вимог певних методів виховання [11, с.424];
- складова частина загального методу виховання, окрема дія (вплив), конкретне поліпшення [14, с.648];
- частина загального методу, окрема дія, конкретне покращення [22(2), с.95]. Під прийомом розуміють одиничну дію, а під засобом – сукупність прийомів. Засіб – це вже не прийом, але ще не метод. Напр., праця – засіб виховання, але демонстрація, оцінка праці, вказівка на помилку в праці – це прийоми. Слово (в широкому розумінні) – засіб виховання, але репліка, іронічне зауваження, порівняння – прийоми [22(2), с.96];
- частина, елемент методу виховання, необхідний для ефективнішого застосування методу в конкретній ситуації [25, с.557];
- своєрідна частина, деталь методу виховання, потрібна для більш ефективного застосування методу в умовах конкретної виховної ситуації [27, с.509].

Прийом(и) навчання:

- сукупність конкретних навчальних ситуацій, що сприяють досягненню проміжної (допоміжної) мети конкретного методу [1, с.320];
- окремі операції, розумові або практичні дії вчителя чи учнів, які розкривають або доповнюють спосіб засвоєння матеріалу, що виражає цей метод. Наприклад, прийоми активізації розумової діяльності при усному викладі знань (порівняння, зіставлення); прийоми стимулювання, контролю, взаємоконтролю й самоконтролю; метод бесіди включає такі прийоми: виклад інформації, активізацію уваги та мислення, прийоми запам'ятовування, ілюстрації тощо [3, 269];
- складова частина методу навчання і самостійний засіб організації навчальної взаємодії [14, с.648];
- складова методу, певні разові дії, спрямовані на реалізацію вимог тих чи інших методів [11, с.417];
- конкретні операції, взаємодії вчителя і учня в процесі реалізації методів навчання [20, с.215].

Приклад як метод виховання:

- полягає в ознайомленні учнів з позитивним зразком, еталоном для наслідування [2, с.309];
- передбачає організацію взірця для наслідування з метою оптимізації процесу соціального успадкування [11, с.425].

Принцип паралельної дії – одночасний вплив на вихованця щонайменше трьох сил: вихователя, активу і всього колективу [14, с.648].

Принципи виховання (лат. *principium* – першооснова, начало, правило):

- керівні положення, які відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту, організації і методів виховного впливу [1, с.104];
- вихідні положення, основні правила ефективної організації виховного процесу [2, с.285];
- вихідні положення, що впливають із закономірностей виховання й визначають загальне спрямування виховного процесу, основні вимоги до змісту, методики та організації [3, с.270];
- ідеї методологічного рівня, які задають напрями наукових досліджень і розробки виховних методик. П. в. є результатом синтезу теор. рефлексії та висновків формувальних експериментів проектного типу [5, с.712]. П.в.: принцип національної спрямованості, культуровідповідності, гуманізації, цілісності, акмеологічний принцип, суб'єкт-суб'єктної взаємодії, особистісної орієнтації, превентивності, технологізації) [5, с.712-713];
- вихідні положення, які є фундаментом змісту, форм, методів, засобів і прийомів виховного процесу [11, с.423];
- основні вимоги, вихідні положення, якими керується вихователь у побудові виховного процесу: визначенні його цілі, змісту, організаційних форм, методів, засобів тощо [14, с.648];
- базисні ідеї чи цінності виховання людини. П. в. відображають рівень розвитку суспільства, його потреби і вимоги до відтворення певного типу особистості, визначають його стратегію, мету, зміст і методи виховання, загальний напрям його здійснення, стиль взаємодії суб'єктів виховання [20, с.216];
- загальні вихідні положення, в яких виражені основні вимоги до змісту, методів, організації виховного процесу [22(2), с.40]. П.в.: суспільна спрямованість виховання; зв'язок виховання з життям, працею; опора на позитивне у вихованні; гуманізація виховання; особистісний підхід; єдність виховних впливів [22(2), с.41];
- керівні положення, що відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту організації та методів виховного процесу [25, с.557];
- загальні провідні положення, які визначають мету, ідеали, зміст, методику та організацію процесу виховання [27, с.465].

Принципи навчання/дидактичні (лат. *principium* – першооснова, начало, правило):

- певна система основних дидактичних вимог до навчання, дотримання яких забезпечує його ефективність [1, с.315];
- загальні нормативні положення, якими слід керуватися для забезпечення його ефективності [2, с.116];
- визначають зміст, організаційні форми й методи навч. роботи школи згідно з загальними цілями виховання й закономірностями процесу навчання. Основними Д.п. є: науковість навчання, виховуючий характер навчання, наочність навчання, свідомість і активність у навчанні, міцність

засвоєння знань учнів, систематичність і послідовність у навчанні, доступність навчання, індивідуальний підхід до учнів [3, с.89];

- основні вихідні вимоги до організації навч. процесу. Вітчизняна пед. наука розкриває систему дидактичних принципів, виходячи з наукового розуміння сутності виховання і навчання [5, с.713]. П.н.: п. єдності освітньої, розвивальної та виховної функції навчання; п. науковості змісту і методів навчання; п. систематичності та послідовності; п. міцності знань; п. доступності; п. свідомості й активності учнів; п. наочності; п. зв'язку навчання з практикою; п. індивідуалізації [5, с.713-714];

- основні положення, що визначають зміст, організаційні форми, методи навчального процесу у відповідності з його загальними цілями та закономірностями [7, с.75];

- основоположні ідеї, вихідні положення, які визначають зміст, форми і методи навчальної роботи відповідно до мети виховання і закономірностей процесу навчання [11, с.415];

- положення, які покладені в основу формування змісту навчання, вибору методів навчання, в основу розроблення і конструювання форм організації навчання. Це своєрідні вимоги, виконання яких дає змогу не тільки теоретично, а й практично створити і реалізувати систему навчання [13, с.14];

- основні, вихідні положення, якими керується учитель у побудові навчального процесу: визначенні його цілі, змісту, форм організації спільної діяльності, методів, засобів тощо [14, с.648];

- спрямовують діяльність педагогів, реалізують нормативну функцію дидактики. Оскільки дидактика – одночасно теоретична і нормативно прикладна наука, поняття принципу у ній виступає в різних аспектах: з логічної точки зору принцип можна трактувати як деяке узагальнююче, теоретичне положення, що застосовується до всіх явищ, які охоплює дидактика, і одночасно – з нормативної точки зору – як певне керівництво до практичної педагогічної дії [20, с.217];

- основні положення, що визначають зміст, організаційні форми і методи процесу навчання у відповідності з його загальними цілями і закономірностями [22(1), с.440];

- система норм, на основі яких будується процес навчання, у відповідності з метою і закономірностями процесу навчання [23, с.76];

- основні положення, що визначають зміст, організаційні форми та методи навчальної роботи школи [25, с.557];

- спрямовуючі положення, нормативні вимоги до організації та проведення дидактичного процесу, які мають характер загальних вказівок, правил і норм та впливають із його закономірностей [27, с.291].

Принципи освіти:

- вихідні положення, що визначають побудову, функціонування та розвиток системи освіти в Україні [5, с.714];

- вихідні положення, що лежать в основі діяльності усієї системи освіти в Україні та її структурних підрозділів [11, с.411].

Принципи управління – вихідні положення, які визначають основні напрямки, форми, засоби і методи керівництва загальноосвітніми навчально-виховними закладами [11, с.439].

Проблемна ситуація:

- психологічний стан, що виникає в результаті мисленнєвої взаємодії суб'єкта (учня) з об'єктом (навчальним матеріалом), який викликає пізнавальну потребу розкрити суть процесу або явища, що вивчається [1, с.612];
- психічний стан утруднення, неможливість пояснити факт чи розв'язати задачу, спираючись на наявні знання [14, с.648].

Проблемне навчання:

- полягає в організації вчителем самостійної пошукової діяльності учнів, у ході якої вони відкривають і засвоюють нові для себе знання та уміння (факти, закономірності, поняття, принципи, теорії, правила, алгоритми, методи), розвивають загальні здібності, дослідницькі і творчі нахили [2, с.176];
- один із типів розвивального навчання, істотною відмінністю якого є зближення психології мислення людини з психологією навчання. П.н. найповніше відповідає завданням розвитку творчого мислення учнів (студентів) [3, с.271];
- викладання ґрунтується не на передаванні готової інформації, а на отриманні учнями певних знань та вмінь шляхом вирішення теоретичних та практичних проблем. Суттєвою характеристикою цього викладання є дослідницька діяльність учня, яка з'являється в певній ситуації і змушує його ставити питання-проблеми, формулювати гіпотези та перевіряти їх під час розумових і практичних дій [16, с.222];
- метод навчання, в центрі якого особистісно-діяльнісний принцип, пріоритет пошукової діяльності учнів, відкриття ними під керівництвом педагога законів і положень науки, способів дій, відкриття нових предметів чи способів застосування знань до практики [23, с.76];
- один із типів розвивального навчання, суть якого полягає у формулюванні проблемних завдань, проблемному викладі й поясненні знань учителем, у різноманітній самостійній роботі учнів [25, с.557].

Проблемний виклад – створення учителем проблемної ситуації, допомогу учням у виділенні та «прийнятті» проблемної задачі, використання словесних методів для активізації розумової діяльності учнів, спрямованої на задоволення пізнавальних процесів [11, с.419].

Проблемний тип навчання – вирізняється тим, що учитель створює певну пізнавальну ситуацію, допомагає учням виділити проблемну задачу, зрозуміти її і «прийняти»; організовує учнів на самостійне оволодіння новим

обсягом знань, які необхідні для розв'язання задачі; учитель пропонує широкий спектр використання набутих знань на практиці [11, с.413].

Проблемно-розвивальне навчання – система регулятивних принципів діяльності, цілеспрямованості та проблемності, правил взаємодії викладача та учнів, вибір і вирішення способів та прийомів створення проблемних ситуацій і вирішування навчальних проблем [1, с. 295].

Прогнозування – передбачення ситуацій (обставин, процесів, явищ, подій), які раніше не мали місця, але можливі в перспективі [1, с.150].

Програма навчальна (грец. – оголошення, наказ) – документ, який визначає по кожному навчальному предметові зміст і обсяг ЗУН, які підлягають засвоєнню, а також зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання [3, с.272].

Програмоване навчання:

- відносно самостійне, індивідуальне засвоєння учнями знань і умінь під керівництвом навчаючої програми за допомогою спеціальних засобів (підручник, комп'ютер) [2, с.182];
- метод навчання людини з використанням програми управління (її часто називають програмою навчання) процесом засвоєння ЗУН, складений так, що на кожному ступені навч. процесу чітко обумовлюється ті ЗУН, які мають бути засвоєні, і контролюється процес засвоєння [3, с.272];
- особливий вид самостійного здобування знань: матеріал, що вивчається, розбивається на дрібні, легко засвоювані дози, які пропонуються для засвоєння послідовно; вивчення дози перевіряється; якщо доза засвоєна – роблять «крок» до наступної [14, с.648];
- навчання з використанням програми управління процесом засвоєння ЗУН і відповідного контролю за ним [25, с.558].

Продуктивна праця – трудова діяльність школярів, у процесі якої створюється продукт – матеріальна цінність [14, с.648].

Продуктивне навчання – навчання, яке ґрунтується на продуктивній орієнтації освіти, використовує всі види навчальної діяльності, які дозволяють учням: 1) пізнавати навколишній світ; 2) створювати при цьому освітню продукцію; 3) організовувати освітній процес [14, с.649].

Просвіта – поширення знань, освіта в системі освітніх та додаткових установ у країні [23, с.51].

Професійна орієнтація:

- обґрунтована система соціально-економічних, психолого-педагогічних, медико-біологічних, виробничо-технічних заходів, спрямованих на допомогу учням у професійному самовизначенні [2, с.70];
- цілеспрямована діяльність вихователя, скерована на надання допомоги вихованцям у свідомому виборі професії [11, с.432];
- обґрунтована система допомоги (соціально-економічної, психолого-педагогічної, медико-біологічної, виробничо-технічної) учням у виборі професії відповідно до здібностей, нахилів і ринку праці [14, с.649].

Професійна освіта:

- соціально і педагогічно організований процес трудової соціалізації особистості, що забезпечує орієнтацію та адаптацію у світі професій, оволодіння певною спеціальністю і рівнем кваліфікації, безперервний ріст компетентності, майстерності та розвитку здібностей в різних сферах людської діяльності [20, с.223];
- сукупність знань, практичних умінь і навичок, необхідних для виконання роботи в певній галузі трудової діяльності [25, с.558].

Професійна підготовка – система професійного навчання, ціллю якої є прискорення здобуття учнями навичок, необхідних для виконання певної роботи, групи робіт [20, с.223].

Професійно-технічна освіта – освіта, що забезпечує здобуття громадянами певної професії відповідно до їх покликання, інтересів та здібностей, соціальну підготовку до участі у продуктивній праці [11, с.411].

Професіограма – опис вимог, соціально-психологічних і фізичних особистісних якостей, які висуває певна професія [11, с.406].

Профільне навчання:

- вид диференційованого навчання, який враховує освітні потреби, нахили, здібності учнів і створює умови для навчання старшокласників відповідно до їхнього самовизначення; забезпечення можливостей здобуття загальноосвітньої, профільної, початкової професійної підготовки; у 10-11 класах здійснюється за суспільно-гуманітарним, природничо-математичним, технологічним, художньо-естетичним, спортивним напрямками [14, с.649];
- одна з форм диференційованого навчання, яке забезпечує диференційоване засвоєння, з урахуванням вимог вищих навч. і професійно-техн. закладів освіти, групи споріднених навч. предметів, і вивчення решти їх в оптимально інтегрованому режимі [25, с.558].

Процес (лат. *processus* – рух вперед) – це розгортання явища в часі [13, с.26].

Процес виховання (лат. *processus* – рух вперед):

- виховна взаємодія, в ході якої педагог як носій суспільного досвіду систематично діє з метою вдосконалення особистості, будує свою діяльність на основі зворотної інформації про її результативність [5, с.87];
- процес пед. взаємодії, у якому відповідно з вимогами самої особистості і суспільства здійснюється організований виховний вплив з метою формування особистості, організацію і стимулювання активної діяльності вихованців щодо оволодіння ними соціальним і духовним досвідом, цінностями і відносинами. Вихідна суперечність виховного процесу – суперечність між суспільними очікуваннями у відношенні до підростаючого покоління і його власними потребами, що відбивають соціокультурну, вікову ситуацію розвитку [7, с.277];

- динамічна взаємодія (співробітництво, партнерство) вихователя та вихованців, спрямована на засвоєння вихованцем у різних видах діяльності цінностей культури, здійснення його самореалізації, самоствердження, особистісний розвиток [14, с.649];
- система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості [25, с.558];
- динамічне складне педагогічне явище, яке відбувається на основі цілеспрямованого й організованого впливу вихователя, соціального середовища на розум, почуття, волю вихованця з метою виховання всебічно і гармонійно розвинутої особистості [27, с.437].

Процес навчання (лат. *processus* – рух вперед):

- спеціально організована пізнавальна діяльність, яка моделюється (визначаються цілі, завдання, зміст, структура, методи, засоби, форми) для прискореного опанування людиною основ соціального досвіду, накопиченого людством [1, с.284];
- специфічна форма пізнання об'єктивної дійсності, оволодіння суспільно-історичним досвідом людства, двосторонній процес взаємопов'язаних діяльностей учителя і діяльності учня, спрямований на оволодіння учнями системою знань з основ наук, вмінь і навичок їх практичного застосування, розвиток творчих здібностей учнів [3, с.276];
- цілеспрямована, послідовно організована взаємодія вчителя і учнів, опосередкована змістом діяльності, в ході якої розв'язуються завдання освіти, виховання і загального розвитку дітей; доцільно організований, планомірно здійснюваний процес оволодіння ЗУН під керівництвом спеціально підготовлених фахівців: учителів, викладачів, майстрів, наставників, тренерів тощо; двосторонній процес взаємопов'язаної діяльності вчителя (викладання) і учнів (учіння), спрямованих на оволодіння учнями системою знань про природу, суспільство, людину, культуру, техніку, мистецтво, про способи діяльності та формування на цій основі вмінь і навичок їх практичного застосування, розвитку творчих здібностей, оволодіння суспільно-істор. цінностями та ціннісними орієнтаціями, забезпечення готовності до самонавчання до самопізнання, життєдіяльності. Взаємодіючи між собою, викладання і учіння здатні забезпечувати навч. або пізнавальну діяльність. У першому випадку викладаються знання у готовому вигляді, у другому – забезпечується активне відображення об'єктивного світу, набувається досвід самостійного оволодіння знаннями й способами саморозуміння, самопізнання, самореалізації [5, с.745];
- (зовнішній і внутрішній боки) – зовнішній, що можна безпосередньо спостерігати: виклад учителем матеріалу, його бесіда з учнями, різного роду вказівки до завдань самостійної роботи, слухання учнями того, що розповідає учитель, відповіді на його запитання, виконання учнем завдань

тощо. Внутрішній бік процесу, тобто його сутність – це оволодіння учнями знаннями, уміннями і навичками, його розвиток і виховання [13, с.42];

- динамічна взаємодія (співробітництво, партнерство) учителя та учнів, спрямована на засвоєння учнем в активній навчально-пізнавальній діяльності змісту освіти, самовизначення особистості, становлення культури її життєдіяльності [14, с.649];
- упорядкований у часі перебіг подій, що включає дії вчителя та учнів, спрямовані відповідними метою і змістом, а також враховуючий такі умови і засоби навчання, які сприяють виявленню потрібних змін в учнях [16, с.142];
- педагогічно обґрунтована, безперервна зміна актів навчання, під час якої вирішуються завдання розвитку і виховання особистості [20, с.226];
- поняття «навчання» означає явище, а поняття «навчальний процес», «процес навчання» пов'язані з розвитком навчання у часі та просторі і означають наступність (систему) його етапів [22(1), с.292];
- цілеспрямована послідовна зміна навчальних задач і елементів навчання (викладання і учіння), що проходить за об'єктивними законами і має своїм результатом формування певних якостей учнів [23, с.76].

Процес управління – послідовне здійснення взаємопов'язаних управлінських функцій, необхідних для того, щоб визначити мету навчального закладу і її реалізувати [14, с.649].

Професійна освіта – освіта, спрямована на оволодіння ЗУН, що необхідні для виконання завдань професійної діяльності [11, с.415].

Психіка – здатність мозку відображати об'єктивну дійсність у формі відчуттів, уявлень, думок, інших суб'єктивних образів об'єктивного світу [1, с.58].

Психічні процеси – різні форми єдиного, цілісного відображення суб'єктом об'єктивної дійсності (відчуття, сприймання, пам'ять, уява, уявлення, мислення, увага, почуття, воля) [1, с.58].

Психолого-педагогічна діагностика (грец. *diagnostikos* – здатний розпізнавати) – галузь психології і педагогіки, яка розробляє методи виявлення індивідуальних особливостей і перспектив розвитку та виховання особистості [11, с.436-437].

Р

Рада школи – об'єднання працівників загальноосвітнього закладу II-III ступенів, учнів, батьків і громадськості, яке діє у період між загальними зборами (конференцією) і з метою вирішення соціально-організаційних й економічних питань життєдіяльності навчально-виховного закладу [11, с.439].

Ранжування – розміщення зібраних даних в певній наступності (спадання чи зростання за фіксованими показниками), визначення місця в

цьому ряді досліджених об'єктів (наприклад, складання списку учнів в залежності від кількості пропущених занять і т.п.) [22(1), с.65].

Реєстрація – виявлення певної якості у явищ даного класу і підрахунок кількості за наявністю чи відсутністю даної ознаки (наприклад, кількість встигаючих і невстигаючих учнів і т.п.) [22(1), с.65].

Результат навчання – 1) сума ЗУН та ін. показників, якими оволоділи учні в результаті навчання чи на певному його етапі; 2) засвоєння систематизованих ЗУН, досвід творчої діяльності, набуте емоційно-ціннісне відношення до світу як необхідна умова підготовки людини до життя і праці [23, с.77].

Рейтингова оцінка (англ. *rating* – оцінка, порядок, класифікація):

- визначення рівня оволодіння учнями змістом навчального матеріалу кожної навчальної теми, блоку, цілісного курсу [11, с.421];
- передбачає визначення рівня оволодіння учнями змістом навчального матеріалу, навчальної теми, блоку, модуля, курсу [14, с.649].

Релігійне виховання – система впливу, що передбачає розширення меж у пошуках людиною сенсу свого життя. Відповідно йому система цінностей особистості може бути повноцінною, якщо апелюватиме до духовності, яка за великим рахунком пов'язана з вірою [5, с.769].

Ретардація (лат. *retradatio* – затримка, уповільнення) – відставання дітей у розвитку [11, с.409].

Рефлексія – здатність людини до самопізнання, вміння аналізувати власні дії, вчинки, мотиви й зіставляти їх із суспільно значущими цінностями, а також з діями та вчинками інших людей [14, с.650].

Рівень вихованості – ступінь сформованості в учня відповідно до вікових можливостей найважливіших якостей особистості, які є показниками вихованості [1, с.216].

Рівні:

- **засвоєння** – послідовний перехід учня від незнання до знання; в дидактиці розрізняють рівні ознайомлення, осмислення, розуміння, запам'ятовування, застосування у завданнях наростаючої складності [14, с.650];
- **засвоєння знань:** розуміння, розпізнавання, репродуктивний, продуктивний і творчий рівень [13, с.59];
- **знань:** розпізнавальний, репродуктивний, продуктивний та творчий [13, с.59];
- **навчальних досягнень:** початковий, середній, достатній, високий; в основу їх виділення покладено орієнтири: характеристика відповіді учня, якість знань, ступінь сформованості загальнонавчальних та предметних умінь і навичок, досвід творчої діяльності, самостійність оцінних суджень [14, с.650].

Рівні освіти – передбачають поступовість отримання загальноосвітньої і професійної підготовки шляхом проходження певних етапів: початкова освіта, базова загальна освіта, повна середня освіта, професійно-технічна освіта, базова вища освіта, повна вища освіта [11, с.415], [14, с.650].

Рівні спілкування – залежно від змісту і спрямованості дій партнерів виділяють такі рівні спілкування: конвенційний (лат. *convencionalis* – відповідно до договору), примітивний, маніпулятивний, стандартизований, ігровий, діловий, духовний [11, с.435].

Річний план роботи школи – документ, який визначає головні напрями розвитку навчального закладу на весь навчальний рік [14, с.650].

Робота з підручником – організація самостійної роботи учнів з друкованим текстом, що дає їм змогу глибоко осмислити навчальний матеріал, закріпити його, виявити самостійність у навчанні [25, с.558].

Родинне виховання – це виховання дітей в родині батьками, родичами, опікунами або особами, які замінюють батьків [1, с.613].

Розвивальне навчання:

- соціальна спрямованість змісту, принципів, організаційного і методичного забезпечення навчального процесу на досягнення найбільшої ефективності розвитку пізнавальних можливостей школярів: сприймання, мислення, пам'яті, уяви, творчих здібностей у різних видах діяльності [5, с.786];
- спрямованість змісту, принципів, методів і прийомів навчання на досягнення найбільшої ефективності розвитку пізнавальних можливостей школярів (сприймання, мислення, пам'яті, уяви та ін.) [25, с.558].

Розвиток людини – процес становлення особистості, вдосконалення її фізичних та духовних сил під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких найважливішими є цілеспрямоване виховання й навчання [1, с.613].

Розвиток особистості:

- становлення людини як соціальної істоти під впливом усіх факторів – біологічних, психологічних, екологічних, соціальних, економічних та ін. Виховання – один із найбільш важливих, але не єдиний чинник розвитку особистості. Розвиток можна розглядати і як процес становлення особистості, і як результат цього процесу – деяку завершеність формування людської особистості, досягнення певного рівня зрілості [2, с.18]; розгорнутий у часі процес кількісних і якісних змін в організмі та психіці людини, її мисленні, почуттях і поведінці, що є результатом біологічних процесів в організмі та впливів навколишнього середовища [2, с.28];
- процес формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті його соціалізації і виховання [3, с.289];
- процес внутрішньо пов'язаних, послідовних і прогресивних змін, що відбуваються з організмом людини від моменту її народження і до кінця життя й характеризують рух людини від нижчих до вищих рівнів її життєдіяльності [4, с.199];

- процес формування особистості як соціальної якості індивіда у результаті її соціалізації і виховання. Маючи природні анатомо-фізіологічні передумови до становлення особистості, дитина в процесі соціалізації вступає у взаємодію з оточуючим світом, оволодіваючи досягненнями людства. Це оволодіння відбувається за допомогою дорослих, які організують і спрямовують її діяльність і спілкування. Таким чином, провідним у розвитку особистості є виховання. Передумовою й результатом здійснення розвитку особистості є потреби. Рушійною силою – суперечність між буттям наявним і бажаним, яке в психологічному плані є внутрішньою суперечністю між зростаючими потребами та реальними можливостями їх задовольнити [5, с.787-788];
- процес закономірної зміни особистості в процесі її соціалізації [7, с.285];
- специфічний процес змін, результатом якого є виникнення якісно нового, поступальний процес сходження від нижчого до вищого, від простого до складного, накопичення кількісних змін і перехід їх в якісні [11, с.408];
- у дидактиці під поняттям розвитку розуміють передусім розумовий розвиток, тобто розвиток мислення, пам'яті, уяви, становлення культури розумової праці тощо [13, с.14];
- процес і результат кількісних та якісних змін в організмі людини [22(1), с.29].

Розповідь:

- образний, динамічний, емоційний виклад інформації про різні явища і події [1, с.326];
- усний виклад змісту навчального матеріалу, який не переривається запитаннями учнів [2, с.149];
- метод навчання, який передбачає оповідну, описову форму розкриття навчального матеріалу з метою спонукання учнів до створення в своїй уяві певного образу [11, с.418];
- послідовне розкриття змісту навчального матеріалу [25, с.558];
- усний живий і образний, емоційний і послідовний виклад переважно фактичного матеріалу в пояснювальній чи оповідальній формі [27, с.326].

Розуміння – мислительний процес, спрямований на виявлення істотних ознак, властивостей і зв'язків предметів, явищ і подій дійсності [25, с.558].

Розумове виховання:

- діяльність вихователя, спрямована на розвиток інтелектуальних сил і мислення учнів з метою прищеплення культури розумової праці [1, с.113];
- важлива складова частина всебічного розвитку особистості, підготовки її до життя і праці. Р. в. передбачає розвиток мислення й пізнавальних здібностей людини [3, с.290];
- виховання, спрямоване на опанування системою знань про наукові засади розвитку природи і суспільства; розвиток потенційних інтелектуальних сил особистості; формування культури розумової праці [11, с.431];

- цілеспрямована діяльність педагогів з розвитку розумових сил і мислення учнів, прищеплення їм культури розумової праці [25, с.558].

Розумовий розвиток – процес розвитку інтелектуальних сил, пізнавальних здібностей, мислення учнів [1, с.113].

Рольова гра – ситуація, умовне відтворення силами учнів реальних життєвих ситуацій [2, с.315].

Рушійна сила:

- **виховного процесу** – результат протиріч між соціально-психічними і фізіологічними потребами та наявним рівнем вихованості особистості [11, с.422];

- **навчального процесу** – результат протиріч між пізнавальними і практичними завданнями, з одного боку, та наявним рівнем знань, умінь та навичок, з іншого боку [11, с.412];

- **процесу навчання** (внутрішня) – суперечності між вимогами, які висувуються до знань умінь і навичок учнів та реальними можливостями учнів з їх виконання. Ця суперечність стає джерелом розвитку процесу навчання, якщо висунуті вимоги відповідають можливостям учнів і, навпаки, вона не служить позитивному перебігу процесу, якщо вимоги виявляються дуже важкими або дуже легкими, тобто не перебувають у зоні найближчого розвитку учня [13, с.40];

- **розвитку** – результат протиріч між біологічними, фізичними і психічними потребами та наявним рівнем фізичного, психічного і соціального розвитку особистості [11, с.409].

С

Самість (чи уявлення про себе):

- погляд людини на себе, що базується на минулому досвіді, даних теперішніх і очікування майбутнього; вираження загальної тенденції організму вести себе таким чином, аби підтримувати і підсилювати себе [7, с.303];

- внутрішній план розвитку особистості (потреби, інтереси, цінності) [14, с.651].

Самоактуалізація:

- здатність людини переходити із стану можливостей до стану діяльності; намагання більш повно проявити духовний і творчий потенціал особистості [14, с.650];

- постійне прагнення людини до повного вияву і розвитку особистісних потенційних можливостей та їх реалізація [27, с.538].

Самоаналіз педагогічної діяльності – процес пізнання, вивчення вчителем стану своєї власної навчально-виховної роботи, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між елементами пед. явищ, визначення шляхів подальшого удосконалення навчання і виховання учнів. Функції: діагностична, пізнавальна, перетворювальна, самоосвітня [7, с.298].

Самовиховання:

- систематична і цілеспрямована діяльність особистості, орієнтована на формування і вдосконалення її позитивних якостей та подолання негативних [1, с.613], [11, с.422];
- систематична й свідомо індивідуальна діяльність людини, спрямована на вироблення в собі бажаних фізичних, розумових, моральних, естетичних якостей, позитивних рис волі й характеру, усунення негативних звичок [3, с.295];
- свідомо діяльність людини, спрямована на вироблення і вдосконалення позитивних і подолання негативних своїх якостей, на формування своєї особистості у відповідності з поставленою метою [5, с.795];
- усвідомлена діяльність, спрямована на можливо більш повну реалізацію людиною себе як особистості, базуючись на активізації механізмів саморегуляції. С. передбачає наявність чітко визначених цілей, ідеалів тощо. С. пов'язано з певним рівнем самосвідомості, критичного мислення, здатності і готовності до самовизначення, самовираження, саморозкриття, самоудосконалення. С. базується на адекватній самооцінці, що відповідає реальним здібностям людини, критичному аналізу своїх індивідуальних особливостей і потенціальних можливостей. С. знаходиться у нерозривному зв'язку з вихованням [7, с.299];
- діяльність, спрямована на перетворення власної особистості [14, с.650];
- свідомо, цілеспрямована діяльність людини, для удосконалення своїх позитивних якостей і подолання негативних [20, с.251];
- свідомо діяльність людини, спрямована на вироблення у себе позитивних рис і подолання негативних [25, с.558];
- цілеспрямована свідомо, систематична діяльність особистості з метою вироблення в собі бажаних духовних, інтелектуальних, моральних, естетичних, фізичних та інших позитивних рис й усунення негативних [27, с.538].

Самоврядування у школі – управління суб'єктами в школі (педагогічними працівниками, учнями, їх батьками), життєдіяльністю свого шкільного колективу [5, с.797].

Самоконтроль:

- інтегративна здатність аналізувати і оцінювати власну поведінку та діяльність із метою перевірки досягнутих результатів та приведення їх у відповідність із поставленими цілями, суспільно-значущими нормами, правилами, еталонами, а також суб'єктивними вимогами та уявленнями [5, с.797];
- підструктура особистості, яка супроводжує хід досягнення суб'єктивної мети, результати власних дій, самоактуалізації і самореалізації [14, с.650];

- свідоме регулювання людиною власних станів, прагнень і дій на основі співставлення їх з певними суб'єктивними нормами та уявленнями. Становлення С. один із центральних механізмів соціалізації [20, с.252].

Самоконтроль та самоаналіз – співставлення прийнятого плану самовиховання з реальністю, результатами діяльності, встановлення їх невідповідності та внесення необхідної корекції для досягнення наміченого, пошук причин відхилень тощо [27, с.543].

Самоорганізація – рівень зібраності або організованості особистості [14, с.651].

Самоосвіта:

- процес набуття знань у процесі самостійної роботи поза систематичним навчанням у стаціонарному навчальному закладі [1, с.613];
- освіта, яка набувається у процесі самостійної роботи без проходження систематичного курсу навчання в стаціонарному навчальному закладі [3, с.296];
- самостійна пізнавальна діяльність людини, спрямована на досягнення певних особистісно значущих освітніх цілей: задоволення загальнокультурних запитів, пізнавальних інтересів у будь-якій сфері діяльності, підвищення професійної кваліфікації тощо [5, с.798];
- самостійно надбані знання з урахуванням особистих інтересів і об'єктивних потреб навчального закладу, одержані з різних джерел додатково до тих, що отримані в базових навчальних закладах [14, с.651];
- такий вид навчання, цілі, зміст, умови і засоби якого залежать від самого суб'єкта [16, с.165];
- цілеспрямована пізнавальна діяльність, керована самою особистістю; здобування систематичних знань у будь-якій галузі науки, техніки, культури, політичного життя і т.п. [20, с.252];
- набуття знань шляхом самостійних занять, без допомоги чи з допомогою викладача [23, с.77];
- освіта, яка набувається в процесі самостійної роботи вихованця без проходження систематичного курсу навчання в стаціонарному навчальному закладі [27, с.31].

Самооцінка:

- оцінювання особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей та місця серед інших людей [1, с.163];
- судження людини про міру наявності в неї тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком. С. – вияв оцінного ставлення людини до себе [3, с.296];
- психолого-особистісне утворення, яке дає людині можливість оцінити свій фізичний і духовний стан, свої можливості, спрямованість, активність, суспільну значущість, свої відносини із зовнішнім світом та іншими людьми [5, с.799];

- підструктура особистості, яка дозволяє з позицій власного розуміння смислу критично оцінити свої дії, вчинки, ставлення, емоційний стан і т.д. [14, с.651];
- елемент самопізнання, що характеризується емоційно насиченими оцінками самого себе як особистості, власних здібностей, моральних якостей та вчинків; важливий регулятор поведінки [20, с.253];
- включає в себе визначення вихованцем власних вмінь, дій, якостей, мотивів, мотивацій і цілей своєї поведінки, їх усвідомлення та вміння оцінити свої сили й можливості, узгодити їх із зовнішніми умовами, вимогами навколишнього середовища, вміннями самостійно ставити перед собою ту чи іншу мету [27, с.542].

Самопізнання – процес відкриття себе, пізнання свого внутрішнього світу, сильних і слабких сторін своєї особистості [1, с.613].

Самоповага – особисте оцінне судження, виражене в позитивному ставленні індивіда до самого себе [1, с.613].

Самореалізація:

- найповніший прояв свого «Я» [14, с.651];
- одна із цілей пед. процесу, яка полягає в допомозі особистості здійснити свої позитивні можливості, розкрити задатки та здібності [20, с.253];
- свідома, цілеспрямована матеріально-практична, соціальна й духовна діяльність особи, спрямована на реалізацію власних сил, здібностей, можливостей, життєвих настанов [27, с.538].

Саморегуляція (лат. *regulate* – налагоджувати)

- здатність людини керувати собою на основі сприймання й усвідомлення актів своєї поведінки та психічних процесів [1, с.613];
- цілеспрямоване управління особистістю своїми діями, станом [14, с.651].

Саморозвиток – процес цілеспрямованого впливу особистості на себе з метою вироблення чи шліфування фізичних і моральних якостей, сутнісних сил, духовної сфери, активізації здібностей, нахилів і формування необхідних для життєдіяльності, а також самореалізації нових знань, умінь і навичок [5, с.801].

Самоспостереження – спостереження за своїми діями, думками, почуттями; метод вивчення психічних процесів, властивостей і станів за допомогою суб'єктивного спостереження за явищами своєї свідомості [3, с.297].

Самоствавлення – ставлення людини до самої себе [1, с.613].

Самостійна робота – діяльність індивіда, що здійснюється ним своїми власними силами без сторонньої участі [5, с.803].

Самостійне спостереження – безпосереднє сприймання явищ дійсності [25, с.558].

Самостійність – одна з властивостей особистості. Характеризується двома факторами: по-перше, сукупністю засобів – знань, умінь і навичок,

якими володіє особистість; по-друге, ставленням особистості до процесу діяльності, її результатів і умов здійснення, а також зв'язками з іншими людьми, які складаються в процесі діяльності [3, с.297].

Свідомість:

- властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільно вироблену систему знань, закріплених у мові. Виникає тільки в суспільстві [3, с.299];
- властива людині функція головного мозку, яка полягає у відображенні об'єктивних властивостей предметів і явищ навколишнього світу, процесів, що відбуваються в ньому, своїх дій, у попередньому мисленому накресленні їх і передбаченні наслідків, у регулюванні відносин людини з людиною і соціальною дійсністю [25, с.558].

Світогляд:

- форма суспільної свідомості людини, через яку вона сприймає та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття й діяльності, визначає і сприймає своє місце й призначення в ньому [3, с.299];
- система поглядів людини (філософських, соціально-політичних, правових, моральних, естетичних) на навколишній світ (явища природи, суспільні процеси, свідомість людей), своє місце в ньому [14, с.651];
- **науковий** – це комплекс (система) науково обґрунтованих переконань, які визначають пізнавальне та емоційне ставлення людини до природи і суспільства та зумовлюючих його поведінку [16, с.77];
- цілісне уявлення про природу, суспільство, людину, що знаходить вираження в системі цінностей та ідеалів особистості, соціальної групи, суспільства [20, с.143];
- специфічна форма свідомості людини, яка містить узагальнену систему її знань, поглядів, переконань та ідеалів, у яких виражено її ставлення до розвитку природи і суспільства, і які визначають її суспільно-політичну та морально-естетичну позицію і поведінку в різних сферах життя [26, с.246].

Семінар – форма навчання, яка передбачає обговорення питань з теми прочитаної лекції чи розділу програми [2, с.231].

Семінарські заняття – обговорення класним колективом підготовлених учнями доповідей, рефератів, повідомлень, головних питань з основного розділу (чи кількох розділів) [1, с.613].

Середовище:

- все те, що оточує дитину від народження до кінця життя, починаючи із сім'ї, ближнього оточення і закінчуючи середовищем соціальним, в якому вона народжується і яке створює умови для її розвитку і виховання [4, с.202];
- реальна дійсність, в умовах якої відбувається розвиток людини [14, с.651], [22(1), с.84];
- комплекс зовнішніх явищ, які стихійно діють на людину і значною мірою впливають на її розвиток [25, с.558].

- **зовнішнє** – сукупність природних і культурних умов, чинників, у яких розвивається індивід, особистість, соціальна спільнота [23, с.48];
- **соціальне** – суспільний устрій, система виробничих відносин, матеріальні умови життя, характер протікання виробничих і соціальних процесів та ін., тобто суспільство з усіма властивими йому матеріальними й ідеальними компонентами, які безпосередньо чи опосередковано впливають на формування особистості [14, с.652];
- **соціальне** – це сукупність суспільних, матеріальних та духовних умов, факторів, відносин тощо, в яких існує особистість, і які так чи інакше впливають на її свідомість, поведінку і діяльність [27, с.527].
- **соціально-виховне** – ознака соціального середовища чи сукупність умов життєдіяльності особистості, що цілеспрямовано впливають на її свідомість і поведінку з метою формування певних якостей, переконань, духовно-ціннісних орієнтацій та потреб [5, с.855].

Синергетика (грец. *sinergia* – співробітництво) – наука, яка досліджує класичну взаємодію неоднакових, складних і відкритих систем, які перебувають у постійному процесі саморозвитку завдяки природній здатності нових систем до самоорганізації [14, с.652].

Синтез – метод, який передбачає мислене або практичне поєднання виділених аналізом елементів чи властивостей предмета, явища в одне ціле [11, с.419].

Система (грец. *systema* – ціле, складене з частин):

- предметно і логічно упорядкована група складових, що точно відповідає своїм функціям, а також зв'язків між цими складовими. Групу цих зв'язків (співвідношень) ми називаємо структурою [16, с.183];
- **дидактична** – це організований об'єкт, за допомогою якого вчитель забезпечує управління процесом передачі та засвоєння учнями системи знань про суспільство, природу, людину, і на цій основі розвиток у кожного з них пізнавальних сил, формування наукового світогляду, культури поведінки, позитивних людських якостей [13, с.16]; це сукупність взаємозв'язаних елементів, якими є цілі навчання, зміст навчання, методи навчання, засоби і організаційні форми навчання [13, с.17];
- **загальної середньої освіти** – загальноосвітні навч. заклади всіх типів і форм власності, у тому числі для громадян, які потребують соціальної допомоги та соціальної реабілітації, навч.-виробничі комбінати, позашкільні заклади, наук.-методичні установи та органи управління С. з. с. о., а також професійно-технічні училища та вищі навч. заклади I-II рівнів акредитації, що надають повну загальну освіту [14, с.651].
- **освіти** – сукупність навчально-виховних та культурно-освітніх закладів, які здійснюють освіту і виховання громадян [11, с.410];
- **освіти** – сукупність навч. і навч.-виховних закладів, які відповідно до законів забезпечують загальну середню і вищу освіту, здобуття

спеціальності або кваліфікації, підготовку або перепідготовку кадрів для економіки й культури [12, с.24];

- **освіти** – сукупність освітніх програм та державних освітніх стандартів різного рівня і спрямованості; мережа освітніх установ, що їх реалізують; органів управління освітою тощо [20, с.259];

- **педагогічна** – сукупність взаємозв'язаних засобів, методів і процесів, необхідних для створення організованого, цілеспрямованого пед. впливу на формування особистості із заданими якостями. Структурні елементи С.п.: суб'єкти і об'єкти, цілі, зміст, форми, методи, засоби виховання і навчання [7, с.309];

- **педагогічна** – це організований об'єкт, що здійснює управління процесом передачі та засвоєння того соціального досвіду, який на даний час нагромадило людство [13, с.16].

Система засобів навчання – певна сукупність методів, прийомів і форм навчання, необхідних і достатніх для реалізації процесу навчання в дидактичному циклі [23, с.77].

Систематизація – розумова діяльність, в процесі якої розрізнені знання про предмети (явища) об'єктивної дійсності зводяться в єдину наукову систему, встановлюється їхня єдність на основі вибраного принципу [3, с.304].

Системний підхід – розгляд відносно самостійних компонентів не ізольовано, а у взаємозв'язках, у системі з іншими; виявлення інтегративних системних властивостей і якісних характеристик, які відсутні в окремих компонентах, що складають систему [14, с.651].

Ситуація успіху – це цілеспрямована організація вихователем умов, які забезпечують досягнення учнем успіху в певній діяльності [2, с.314].

Сім'я:

- невелика соціальна група, до якої входять поєднані шлюбом чоловік і жінка, їх діти (власні або усиновлені), кровні родичі, інші особи, пов'язані родинними зв'язками з подружжям [1, с.613];

- соціально-психологічне об'єднання близьких родичів (батьків, дітей, бабусь, дідусів), які живуть спільно і забезпечують біологічні, соціальні й економічні умови для продовження роду [11, с.437].

Сімейна педагогіка – галузь педагогічної науки, в якій розглядаються методики морального, трудового, естетичного, фізичного виховання, інтелектуального розвитку дітей у сім'ї [23, с.43].

Сімейне виховання:

- одна з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків з повсякденним впливом сімейного побуту [3, с.306];

- загальна назва для процесів впливу на дітей зі сторони батьків та інших членів сім'ї з метою досягнення бажаних результатів [22(2), с.199].

Совість:

- особлива форма самоконтролю, важливий компонент моральної самосвідомості, які виявляються у здатності самостійно формувати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання, оцінювати свої вчинки [1, с.613];

- категорія етики, що характеризує здатність людини здійснювати контроль за власною діяльністю, давати об'єктивну оцінку своїм діям [11, с.425].

Соціалізація (лат. *socialis* – суспільний, громадський):

- процес інтеграції індивіда в суспільство, засвоєння ним соціального досвіду, системи соціальних зв'язків та відносин, на основі яких відбувається формування значущих якостей особистості [1, с.613];

- соціальний розвиток особистості, її становлення як члена суспільства [2, с.18];

- входження індивіда в соціальні стосунки, яке здійснюється шляхом засвоєння соціального досвіду і його відтворення у діяльності й спілкуванні [2, с.33];

- процес і результат засвоєння й активного відтворення людиною соціально-культурного досвіду (знань, цінностей, норм, традицій) та основ її діяльності, спілкування і відносин, обов'язковий фактор розвитку особистості [5, с.834];

- сукупність всіх соціальних і психологічних процесів, шляхом яких індивід засвоює систему знань, норм і цінностей, що дозволяє йому функціонувати в якості рівноправного члена суспільства; процес входження індивіда в соціальне середовище, його оволодіння навичками практичної і теоретичної діяльності, перетворення реально існуючих відносин у якості особистості; процес включення індивіда в систему суспільних відносин і самостійне відтворення цих відносин. Вирішальну роль в С. відіграє сім'я [7, с.317];

- процес і результат засвоєння і творчого відтворення індивідом соціального досвіду, який здійснюється у діяльності і спілкуванні [14, с.652];

- розвиток людини упродовж всього життя в процесі засвоєння і відтворення культури суспільства [20, с.266];

- процес засвоєння людиною існуючих у даній культурі та суспільстві заданих норм поведінки і способів діяльності [23, с.51];

- перетворення людської істоти на суспільний індивід, утвердження її як особистості, залучення до суспільного життя як активної, дієвої сили [25, с.558].

Соціальна педагогіка – галузь педагогіки, що вивчає соціальне виховання, яке здійснюється як у виховних закладах, так і в різних організаціях, для яких воно не є провідною функцією [20, с.267].

Соціальне виховання:

- процес та результат цілеспрямованого впливу на людину для освоєння і оволодіння нею загальнолюдських та спеціальних знань, соціального досвіду з метою формування позитивних ціннісних орієнтацій, соціально-значущих якостей [5, с.847];
- розвиток та формування особистості в спеціально створених виховних організаціях в процесі планомірного створення умов для її цілеспрямованого розвитку та духовно-ціннісних орієнтацій [20, с.269].

Соціально-педагогічні технології – інтегративний різновид соціальних і педагогічних технологій; сукупність форм, методів та прийомів, спрямованих на сприяння саморозвитку особистості, реалізації і творчого потенціалу, здібностей, задатків, активізацію зусиль клієнтів (переважно дітей та молоді) на вирішення власних проблем [5, с.856].

Соціометрія (лат. *socium* – загальний) – галузь соціології, яка вивчає міжособистісні взаємини у малих групах кількісними методами, зосереджуючись на внутрігрупових симпатіях і антипатіях; прикладна наука, метод вивчення структури й рівня міжособистісних емоційних зв'язків у групі [1, с.30].

Соціумність – соціальний (зовнішній) план розвитку особистості [14, с.652].

Спадковість:

- здатність організму відтворювати потомство, передавати свої ознаки наступним поколінням, відновлення у нащадків біологічної подібності [1, с.614].
- передача від батьків до дітей певних природних якостей і психічних особливостей [3, с.29];
- відновлення у нащадків біологічної подібності предків; здатність передавати свої ознаки від батьків до дітей, наступному поколінню; здатність організмів повторювати у ряді поколінь подібні типи обміну речовин та індивідуального розвитку у цілому [4, с.201-202];
- здатність біологічних організмів передавати своєму потомству певні задатки [11, с.409];
- сукупність певних задатків, яка отримується від обох батьків при зачатті і здатна передаватися від покоління до покоління; у своєрідному генетичному коді (генотипі) зберігається і передається вся інформація про властивості організму [14, с.652];
- відновлення в нащадків біологічної схожості з батьками [25, с.558].

Спілкування – багатоплановий процес встановлення та розвитку контактів між людьми; включає сприйняття та розуміння іншої людини, обмін інформацією, вироблення певної єдиної стратегії взаємодії [14, с.652].

Спостереження:

- цілеспрямоване, спеціально організоване сприймання предметів і явищ об'єктивної дійсності, метод наукового пізнання [3, с.318];

- метод навчання, що передбачає сприймання певних предметів, явищ, процесів у природному і виробничому середовищі без втручання ззовні у ці явища і процеси [11, с.418].

Сприймання:

- психічний процес відображення предметів і явищ дійсності за безпосередньої їх дії на органи відчуття, що супроводжується розумінням цілісності відображуваного [1, с.614];
- відображення предметів і явищ навколишнього світу, що діють у даний момент на органи чуття людини [25, с.558].

Стандарт освіти – система основних показників, що є складовими державної норми освіченості [14, с.652].

Стандартизація змісту освіти – створення в країні єдиного освітнього простору, що забезпечує єдиний рівень загальної освіти, яку одержує підрастаюче покоління у різних типах освітніх закладів [14, с.652].

Статеве виховання:

- процес засвоєння підростаючим поколінням знань про взаємини статей, формування культури поведінки і потреб керуватися у стосунках з особами протилежної статі нормами моралі [1, с.614];
- складова частина виховного процесу, що забезпечує правильний статевий розвиток дітей і молоді та оволодіння нормами взаємин з представниками протилежної статі, а також правильне ставлення до питань статі [3, с.319];
- процес оволодіння підростаючим поколінням моральним, культурним нормам у сфері взаємин статей, формування у них потреб керуватися нормами моральності у відносинах осіб протилежної статі [11, с.430];
- формування у підлітка уявлення про соціальну суть людини: якими повинні бути чоловік і жінка, з виконанням яких суспільних, трудових, сімейних, моральних обов'язків це пов'язано [14, с.652];
- складова загального процесу виховної роботи школи і сім'ї, що забезпечує правильний статевий розвиток дітей і молоді [25, с.558].

Створення виховних ситуацій – це спеціальна організація обставин, що стимулюють вияв і розвиток у вихованців певних якостей, переконань і ціннісних орієнтацій [2, с.313].

Стилі спілкування – авторитарний, ліберальний, демократичний [11, с.435].

Стимул (лат. *stimulus* – гостра палка, якою підганяли тварин) – зовнішня дія на особистість, колектив, групу людей, яка активізує їх мотиваційну сферу, а через неї і певну діяльність [7, с.325].

Структура виховного процесу – логічно взаємопов'язані компоненти, які забезпечують процес формування особистості: оволодіння правилами і нормами поведінки, формування почуттів та переконань, вироблення вмінь і звичок у поведінці, практична діяльність у соціальному середовищі [11, с.422].

Структура особистості – єдність складного цілісного утворення, яка не складається із окремих частин, утворюючи їх упорядковану сукупність, а сама визначає долю і значення кожної частини, що входять до її складу [5, с.878].

Структура процесу засвоєння знань – сприймання, осмислення, розуміння, запам'ятовування, застосування, узагальнення, систематизація [14, с.653].

Структура процесу учіння – структура, що містить у собі ряд взаємопов'язаних опосередкованих), розуміння (усвідомлення, осмислення, осяяння), запам'ятання, узагальнення і систематизація, застосування, дієва практика як поштовх до пізнання і критерій істинності здобутих знань [11, с.413].

Структура уроку – побудова уроку: етапи побудови уроку, їх послідовність, взаємозв'язки між ними [14, с.653].

Структурні компоненти процесу навчання: цільовий, стимуляційно-мотиваційний, змістовий, операційно-діяльнісний, контрольно-регулювальний, оцінно-результативний [14, с.653].

Ступінь вихованості – послідовний перехід школяра від невихованості до вихованості; в теорії виховання розрізняють чотири ступені вихованості, серед яких два ступені для учнів, вихованість яких задовольняє педагога, а два – для тих, у кого позитивний ступінь вихованості ще не досягнутий [14, с.653].

Суб'єкт – носій активності, який вносить зміни в інших людях, і в самому собі. Суб'єктність виявляється в життєдіяльності, спілкуванні, самосвідомості [7, с.328].

Суб'єктний досвід – досвід життєдіяльності, набутий дитиною до школи в конкретних умовах родини, навколишнього середовища [14, с.653].

Суб'єкт-суб'єктні взаємини – це процес спільної діяльності вихователя і вихованця [27, с.95].

Суб'єкт-суб'єктні відносини у навчанні і вихованні – організація взаємодії, партнерства, співпраці учасників навчально-виховного процесу для досягнення певної мети; урахування міжособистісних взаємин в управлінні навчально-виховним процесом [14, с.653].

Сугестивний метод (навіювання) – психологічний вплив на особу або групу осіб, розрахований на беззаперечне сприйняття незалежно від їх думок і волі [1, с.142].

Суспільне (соціальне) виховання – виховання, яке спрямоване на забезпечення гармонії суспільних і особистих інтересів, балансу між відповідальністю суспільства перед особистістю і особистості перед суспільством шляхом безпосередніх людських відносин, а також за допомогою спеціально створених для цієї мети суспільних інститутів (благодійних фондів, організацій, товариств, асоціацій тощо) [14, с.653].

Суспільно-корисна праця – різноманітна трудова діяльність, спрямована безпосередньо на задоволення певних суспільних потреб без спеціальної матеріальної винагороди [11, с.432].

Схвалення – як метод виховання є ніщо інше, як визнання, позитивна оцінка поведінки, рис учня зі сторони педагога або колективу товаришів, що виражається публічно чи в особистій формі [26, с.188].

Схильність – стійка орієнтованість людини на щось, бажання виконувати певну працю [25, с.558].

Т

Талант (грец. *talanton* – видатні здібності) – сукупність здібностей, що дають змогу отримати результати інтелектуальної діяльності, які вирізняються новизною, високою досконалістю і суспільною значимістю [11, с.431].

Творчість – діяльність людини, спрямована на створення нових матеріальних і духовних цінностей; передбачає наявність певних особистісних і процесуальних характеристик: здібностей, мотивів, умінь, уяви, інтуїції тощо [14, с.653].

Темперамент (лат. *temperamentum* – устрій, узгодженість, належне співвідношення частин) – індивідуально-типологічна характеристика людини, яка виявляється в силі, напруженості, швидкості та врівноваженості перебігу її психічних процесів [1, с.614], [25, с.558].

Теорія (грец. *theoria* – розгляд, дослідження) – система знань, що описує і пояснює сукупність явищ окремої галузі дійсності й зводить відкриті в ній закони до загальної основи (наприклад, теорія пружності, теорія пластичності та опору матеріалів, атомно-молекулярна теорія у природознавстві) [25, с.559].

Теорія виховання:

- розділ педагогіки, що розкриває сутність, закономірності, рушійні сили виховання, його основні структурні елементи і методичку [7, с.335];
- складова частина педагогіки, система основних ідей, концепцій, що розкривають закономірності та взаємозв'язки процесу виховання, його зміст, методи і форми [23, с.45];
- сукупність однорідних і внутрішньо узгоджених наукових, педагогічних тверджень, знання яких дає змогу формувати й розвивати особистість вихованця та впливати на колектив відповідно до визначених цілей загального, національного і професійного виховання [27, с.427].

Теорія педагогічна – наукова єдність знань і галузі виховання, навчання та освіти, в якому пед. факти, явища і зв'язки між ними підводяться під загальні закони і виводяться чи пояснюються ними [7, с.335].

Тест (англ. *test* – випробування) – система прийомів для випробування та оцінювання окремих психічних рис і властивостей людини; завдання стандартної форми, виконання якого повинно виявити наявність певних

ЗУН чи інших психологічних характеристик – інтересів, емоційних реакцій тощо [3, с.329].

Тестовий контроль – контроль, який здійснюється за допомогою набору стандартизованих завдань, які дають можливість за порівняно короткий час перевірити засвоєння навчального матеріалу всіма учнями, виміряти обсяг і рівень конкретних ЗУН [14, с.653-654].

Тестування:

- цілеспрямоване, однакове для всіх суб'єктів дослідження, що проводиться в чітко контрольованих умовах, які дають змогу об'єктивно вимірювати досліджувані характеристики пед. процесу [22(1), с.59];
- метод діагностики, який використовує стандартизовані запитання і завдання, що мають визначену шкалу значень [27, с.140].

Технічні засоби навчання:

- обладнання й апаратура, що застосовується в навчальному процесі з метою підвищення його ефективності [3, с.330];
- засоби навчання, що складаються з екранно-звукових носіїв навчальної інформації та апаратури, за допомогою яких виявляється ця інформація [5, с.905].

Технологія – це система алгоритмів, способів, засобів вирішення поставлених задач [22(2), с.142].

Технологія виховання – певна послідовність процедур для досягнення тих чи інших цілей [14, с.654].

Технологія навчання (грец. – мистецтво слова, навчання):

- за означенням ЮНЕСКО, це в загальному розумінні системний метод створення, застосування й визначення всього процесу навчання і засвоєння знань, з урахуванням технічних і людських ресурсів та їх взаємодію, який ставить своїм завданням оптимізацію освіти [3, с.331];
- своєрідний алгоритм дій, правильне виконання яких у визначеній послідовності веде до наперед запланованого, передбачуваного результату [13, с.310];
- шлях освоєння конкретного матеріалу в межах певного предмета, теми, питання [25, с.559].

Технологія освіти – науковий опис засобів і методів пед. процесу, який веде до наперед запланованого результату [5, с.907].

Тимчасовий колектив – група вихованців, які є членами постійних первинних колективів і водночас об'єднуються тимчасово для виконання певних дій за межами класу (гуртки, студії секції тощо) [11, с.427].

Типи навчання – спосіб і особливості організації мисленнєвої діяльності людини. В історії шкільництва виділились такі типи навчання: догматичний, пояснювально-ілюстративний, проблемний [11, с.413].

Типи уроків – класифікація уроків за різними ознаками [14, с.654].

Традиції – це такі стійкі форми колективного життя, які емоційно втілюють норми, звичаї, побажання вихованців [22(2), с.69].

Трудове виховання:

- виховання свідомого ставлення до праці через формування звички та навичок активної трудової діяльності [1, с.614];
- система виховних впливів, яка передбачає залучення дітей і юнацтва з метою їх загального розвитку до трудової діяльності [3, с.335];
- формування у людини любові до праці як природної потреби; забезпечення соціально-психологічних умов для розвитку і підтримання фізичного та психічного напруження особистості з метою утримання членів суспільства на достатньому рівні працездатності; формування умінь і навичок у певних видах продуктивної праці та бережливе ставлення до продуктів праці [11, с.431];
- процес залучення школярів до різноманітних педагогічно організованих видів суспільно корисної праці з метою передавання їм певного виробничого досвіду, розвитку в них творчого практичного мислення, працьовитості й свідомості людини праці [25, с.559].

Трудове навчання – 1) важлива складова виховання дітей, підготовки їх до життя, самостійної продуктивної праці; 2) навчальний предмет загальноосвітніх і спеціальних шкіл, який виступає однією з найважливіших складових частин системи політехнічної освіти і трудового виховання учнів [3, с.335].

У

Увага – форма психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості й зосередженості на певних об'єктах з одночасним абстрагуванням від інших [1, с.614].

Узагальнення – логічний процес переходу від одиничного до загального або від менш загального до більш загального знання, а також продукт розумової діяльності, форма відображення загальних ознак і якостей явищ дійсності [25, с.559].

Уміння:

- здатність свідомо діяти на основі засвоєних знань і навичок [1, с.614];
- свідоме застосування знань і навичок для виконання складних дій у різноманітних умовах. Формується шляхом вправ і забезпечує можливість виконання дії не тільки в звичних, але й у нових, нестандартних умовах [2, с.113];
- засвоєний суб'єктом спосіб виконання дії, який забезпечується сукупністю набутих знань і навичок [3, с.58]; здатність належно виконувати певні дії, заснована на доцільному використанні людиною набутих знань і навичок [3, с.338];
- засвоєний спосіб виконання дії, що забезпечується сукупністю набутих знань і навичок [7, с.359];
- здатність людини свідомо виконувати певну дію на основі знань; вміння і готовність застосувати знання у практичній діяльності на засадах свідомості [11, с.416];

- знання в дії [13, с.149]; заснована на знаннях готовність людини виконувати ту або іншу діяльність [13, с.149];
- засвоєння суб'єктом способу виконання практичних і теоретичних дій на основі знань і життєвого досвіду; формується вправлінням, передбачає застосування у звичних та змінених умовах [14, с.654];
- готовність свідомо і самостійно виконувати практичні й теоретичні дії на основі засвоєних знань, життєвого досвіду і набутих навичок [22(1), с.26]; оволодіння способами (прийомами, діями) щодо використання засвоєних знань на практиці [22(1), с.295];
- здатність на належному рівні виконувати певні дії, заснована на доцільному використанні людиною знань і навичок [25, с.559];
- володіння способами (прийомами, діями) використання засвоєних знань на практиці [26, с.86];
- самостійна, свідомо дія для практичного чи теоретичного застосування набутих знань [21, с.84];
- здатність робити що-небудь, зумовлена набутими знаннями та досвідом [27, с.239].

Умовивід – одна з основних форм теоретичного мислення (поряд з поняттям і судженням), спосіб логічного зв'язку висловлювань [3, с.338].

Умовивід – форма зіставлення кількох різних суджень [1, с.614].

Умовляння – один зі способів переконання, спрямований на попередження навмисних дій вихованця з метою їх гальмування, враховуючи індивідуальні особливості його соціально-психічного розвитку [11, с.425].

Управління – діяльність, що координує роботу інших людей, діяльність керівників навч. закладу, спрямована на реалізацію його мети шляхом створення умов (прогностичних, педагогічних, психологічних, кадрових, організаційних, матеріально-фінансових та ін.) [14, с.654].

Управління процесом виховання – діяльність педагогів, що забезпечує планомірний і цілеспрямований виховний вплив на вихованців [25, с.559].

Урок (основна форма навчання в сучасній школі):

- логічно закінчена, цілісна, визначена в часі частина навчально-виховного процесу, за якої вчитель займається з групою учнів (у постійному складі) за певним розкладом [1, с.614];
- обмежений у часі організаційний елемент навч. процесу, функція якого полягає у досягненні завершеної, але часткової дидактичної мети [2, с.211];
- основна організаційна форма навчально-виховної роботи в школі. Проводиться з постійним складом учнів, у межах точно встановленого часу, за сталим розкладом й чітко визначеним змістом навчання [3, с.340];
- одна з форм навч. занять, здійснюваних в умовах класно-урочної системи навчання. Урок характеризується тим, що він обмежений часовими рамками, здійснюється з постійним складом учнів відповідно до

певного розкладу, має чітку мету, що є одним із визначальних факторів, які зумовлюють його структуру [5, с.946];

- динамічна і варіативна основна форма організації навч. процесу, в рамках якої здійснюється пед. взаємодія певного складу вчителів та учнів, що містить зміст, методи, засоби навчання і систематично використовується в однакові проміжки часу для вирішення завдань освіти, розвитку і виховання в процесі навчання [7, с.362-363];
- форма організації навчання, за якою учитель проводить заняття у класній кімнаті з постійним складом учнів, що мають приблизно однаковий рівень фізичного і розумового розвитку, за ustalеним розкладом і регламентом [11, с.420];
- організаційна форма навчання, яка забезпечує навчання, виховання і розвиток постійного складу учнів упродовж визначеного проміжку часу на основі вивчення конкретної та однакової для всіх теми [13, с.264];
- головна (основна) форма навчання; «відрізок» навч. процесу, який є викінченим у смислового, часового й організаційного відношенні [14, с.654];
- форма організації навч.-виховного процесу в навч. закладах при класно-урочній системі навчання [20, с.297];
- форма організації навчання, за якої заняття проводить учитель з групою учнів постійного складу, одного віку й рівня підготовки впродовж певного часу й відповідно до розкладу [25, с.559];
- колективна форма навчання, якій притаманні пост. склад учнів, стійкі часові межі занять (45 хв.), попередньо складений їх розклад і організація навч. роботи над одним і тим самим навч. матеріалом [26, с.135];
- така форма організації навчання, за якої навч. заняття проводяться вчителем із групою учнів пост. складу, одного віку й рівня підготовленості протягом точно встановленого часу, за сталим розкладом [27, с.392].

Успадкування – процес отримання наступними поколіннями від біологічних батьків через генно-хромосомну структуру певних задатків [11, с.409].

Учитель:

- у широкому суспільному значенні – мислитель, громадський діяч, який формує погляди і переконання людей, допомагає їм знайти свій шлях у житті [3, с.341];
- педагогічна професія та посада в системі загальної і професійно-технічної освіти [20, с.303];
- особистість, яка організовує і реалізує навчально-виховний процес у школі. Можна сказати і так: учитель (педагог, викладач, наставник, майстер) – людина, що має спеціальну підготовку і професійно займається педагогічною діяльністю [22(1), с.230];
- спеціаліст, який реалізує загальноосвітні програми; забезпечує рівень підготовки учнів згідно з вимогами державного освітнього стандарту.

Здійснює навчання і виховання учнів з урахуванням специфіки навчального предмета [23, с.121].

Учіння:

- власна навчальна діяльність учня [1, с.614];
- діяльність учня, спрямована на засвоєння певних знань, умінь і навичок [2, с.100];
- цілеспрямований процес засвоєння учнями знань, оволодіння вміннями й навичками [3, с.341];
- пізнавальна діяльність спрямована на оволодіння сумою знань, умінь і навичок, способів навчальної діяльності [7, с.367];
- Я.Коменський під учінням розумів придбання знань із різних наук та вміння розв'язувати різноманітні задачі та виконувати дії з використанням знань. Видатний німецький педагог А.Дістервег трактував учіння як здобуття знань, умінь, навичок із певних наукових дисциплін, а відомий німецький філософ і педагог Й. Герbart (1776–1841) під учінням розумів засвоєння знань, умінь, навичок. Визначний російський педагог П.Каптерев розумів учіння внутрішнім боком педагогічного процесу, а відомий психолог радянських часів Л.Рубінштейн (1889-1960) під учінням розумів здобуття учнем пізнавального досвіду, знань, умінь, навичок [13, с.14];
- діяльність учня, результатом якої є знання, вміння, навички, способи діяльності, готовність до самостійного навчання [14, с.654];
- процес, в ході якого на основі досвіду, пізнання і вправ виникають нові форми поведінки і діяльності чи змінюються раніше набуті [16, с.60];
- власне навчальна діяльність учня. Зміст цього поняття широкий і складний. Це не лише оволодіння тим, що дає викладання, а й процес пізнавальної діяльності учнів, завдяки якій: а) учень оволодіває системою знань, що уже відомі людству, а також досвідом здійснення способів відкриття цих знань; б) здобуває індивідуальний досвід пізнання, вміння самостійно оперувати знаннями, навичками й вміннями; в) збагачує власний досвід спілкування з учителем і учнями в класному та загальношкільному колективах [21, с.85-86].
- процес (точніше, співпроцес), в ході якого на основі пізнання, вправ і набутого досвіду виникають нові форми поведінки і діяльності, змінюються раніше набуті [22(1), с.294];
- діяльність людини, спрямована на засвоєння ЗУН, різних форм суспільно-історичного досвіду та їх застосування для вирішення (теоретичних і практичних) задач у результаті свідомого навчання або шляхом життєвого досвіду [23, с.51-52];
- цілеспрямований процес засвоєння учнями знань, оволодіння вміннями і навичками [25, с.559];
- система навч.-пізнавальних дій учнів, спрямованих на опанування знаннями, навичками та вміннями їх застосування у професійній діяльності, формування особистості громадянина України [27, с.213].

Уява:

- психічний процес створення образів предметів, ситуацій, обставин через використання наявних у людини знань в новій комбінації [1, с.614];
- збереження в свідомості людини зовнішніх образів (ознак, властивостей) сприйнятих предметів і явищ [26, с.91].

Уявлення:

- збережений і відтворюваний у свідомості чуттєво-наочний образ раніше сприйнятих предметів чи явищ дійсності [3, с.342];
- образи предметів або їх окремих властивостей, які раніше безпосередньо сприймалися органами чуття, але в даний момент не діють на сприймаючий апарат учня [21, с.114].

Ф

Фактори виховання (лат. *factor* – той, що робить) – ті об'єктивні й суб'єктивні чинники які певним чином впливають на визначення змісту, напрямків, засобів, методів, форм виховання [11, с.422].

Факультатив (лат. *facultatis* – необов'язковий) – навчальний курс, не обов'язковий для відвідування [1, с.400].

Фізичне виховання:

- система заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я людини, загартування її організму, розвиток фізичних можливостей, рухових навичок і вмінь [1, с.129];
- частина культури суспільства, що включає систему фізичного виховання та сукупність спеціальних наукових знань і матеріальних засобів, необхідних для розвитку фізичних здібностей людини, зміцнення її здоров'я [3, с.345];
- виховання, що передбачає створення оптимальних умов для забезпечення достатнього фізичного розвитку особистості, збереження її здоров'я, оволодіння знаннями про особливості організму людини, фізіологічні процеси, що протікають у ньому, набуття санітарно-гігієнічних умінь та навичок з догляду за власним тілом, підтримання і розвиток його потенціальних можливостей [11, с.433];
- частина культури суспільства, що містить систему фізичного виховання та сукупність спеціальних наукових знань і матеріальних засобів, необхідних для розвитку фізичних здібностей людини, зміцнення її здоров'я [11, с.434];
- спосіб життя людини, який спрямований на зміцнення здоров'я, загартування організму, гармонійний розвиток форм, функцій і фізичних можливостей людини, формування життєво важливих рухових навичок і вмінь [14, с.654];
- педагогічно організований процес передачі від покоління до покоління способів і знань, необхідних для фізичного удосконалення [20, с.306];

- система соціально-педагогічних заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я, загартування організму, гармонійний розвиток форм, функцій і фізичних можливостей людини, формування життєво важливих рухових навичок та вмінь [25, с.559];
- це складова частина загального виховання, спрямована на зміцнення здоров'я й загартування організму, гармонійний розвиток форм, функцій і фізичних можливостей людини, формування життєво важливих рухових навичок і вмінь [27, с.496].

Фізичний розвиток – ріст біологічного організму в результаті поділу клітин [11, с.434].

Філософія освіти – галузь педагогічних знань, яка використовує підходи і знання методології, філософії, аксіології, історії, культурології для осмислення граничних основ освіти й педагогіки: місце і смисл освіти в культурному житті суспільства, розуміння людини та ідеал освіченості, смисл і особливості педагогічної діяльності, проектування шляхів побудови нової школи й педагогіки тощо [3, с.346].

Форма (лат. *forma* – зовнішній вид, оболонка):

- **(пед.)** – спосіб існування навчально-виховного процесу, оболонка для його внутрішньої сутності, логіки і змісту; завершена організація пед. процесу в єдності усіх його компонентів. Форма насамперед зв'язана з кількістю учнів (вихованців), часом і місцем навчання і виховання, порядком його здійснення [7, с.374];
- **виховання** – це зовнішня, організаційна характеристика виховного процесу, композиція виховного заходу [2, с.320];
- **навчання** у найбільш загальному розумінні – це способи організації навчання. Форми навчання визначають, яким чином має бути організовано процес навчання, на відміну від методів, які відповідають на питання як навчати [5, с.965];
- **навчання** – це спеціальна конструкція процесу навчання, характер якої зумовлений змістом процесу навчання, методами, прийомами, засобами, видами діяльності учнів [18, с.285];
- **навчання** – спосіб існування навчального процесу, оболонка для його внутрішньої сутності, логіки і змісту. Форма насамперед зв'язана з кількістю учнів, часом і місцем навчання, порядком його здійснення і т.п. [22(1), с.295];
- **навчання** спосіб організації навч. процесу, який забезпечує реалізацію запланованих методів з урахуванням часу, умов, складу учнів [23, с.80-81];
- **організації виховання** – поняття, що визначає зовнішні виявлення процесу виховання. Ф.о.в. взаємопов'язані зі змістом виховання. Зміни у змісті виховання породжують зміни у Ф.о.в., і навпаки. Якщо зміст виховання вказує на те, що є, то Ф.о.в. – в якому вигляді це виявляється. Зміст формується, а форма наповнюється змістом, де провідна роль

належить саме змісту. Зміст виховного процесу складають якості і властивості всебічно розвиненої, моральної і гуманної особистості [5, с.967];

- **організації виховання** – зовнішня сторона упорядкованої взаємопов'язаної діяльності вихователя і вихованців, спрямованої на розв'язання завдань виховання (бесіда, зустріч, вечір, свято, конкурс тощо) [14, с.654];

- **організації навчання** – спосіб організації навчальної діяльності, який регулюється певним, наперед визначеним розпорядком; зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя та учнів, що здійснюється у визначеному порядку і в певному режимі [1, с.615];

- **організації навчання** – це чітко виражена в часі й просторі організація навчальної діяльності учнів, пов'язана з діяльністю вчителя [11, с.420];

- **організації навчання** – зовнішня сторона упорядкованої взаємопов'язаної діяльності учителя і учнів, спрямованої на розв'язання завдань навчання (урок, семінар, екскурсія, факультатив, тощо) [14, с.654].

- **організації навчання** – зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя та учнів, що здійснюється у встановленому порядку і в певному режимі [25, с.559];

- **організації навчання** – означає зовнішній бік організації навчального процесу, пов'язаний з кількістю учнів, часом і місцем навчання, а також із порядком його здійснення [26, с.132], [27, с.385];

- **форми організації навчання і виховання** – характеризують зовнішній аспект навчально-виховної взаємодії і враховують кількість учнів, місце і тривалість навчання або виховання, особливості спілкування педагога і вихованців [2, с.63].

Формальна група – група, структура і діяльність якої раціонально організовані та стандартизовані згідно з точно приписаними груповими правилами, цілями і рольовими функціями [1, с.615].

Формальна освіта – теорія загальної освіти, згідно з якою основною метою навчання є розвиток здібностей учнів, насамперед розумових, а засвоєння фактів, знань, основних наук має другорядне значення [5, с.965].

Форми роботи класного керівника – індивідуальна, групова, фронтальна, словесна, практична, наочна [11, с.436].

Формування (лат. *formo* – утворюю) – становлення людини як особистості, яке відбувається в результаті розвитку та виховання і має певні ознаки завершеності [11, с.409].

Формування особистості:

- процес соціального розвитку молодшої людини, становлення її як суб'єкта діяльності, члена суспільства, громадянина [1, с.39];

- процес соціалізації людини, який включає розвиток (як саморух), виховання (як управління процесом особистісного розвитку шляхом

створення сприятливих умов), вплив усіх без винятку факторів – соціальних, економічних, ідеологічних та ін.) [14, с.654];

- процес зміни особистості під час взаємодії її з реальною дійсністю, виникнення фізичних і соціально-психологічних новоутворень в структурі особистості і, у зв'язку з цим, зміна зовнішніх проявів (форми) особистості, завдяки якій вона існує для інших людей [18, с.369-370];
- цілеспрямований процес виховання, процес соціалізації індивіда, в якому відбувається становлення людських морально-психологічних якостей, суспільної свідомості [21, с.38];
- процес становлення людини як соціальної істоти під дією усіх без виключення факторів – екологічних, соціальних, економічних, ідеологічних, психологічних та ін. Виховання – один із важливих, проте не єдиний фактор формування особистості. Формування передбачає певну завершеність людської особистості, досягнення рівня зрілості, стійкості [22(1), с.28];
- процес і результат розвитку особистості під впливом спадковості, середовища і виховання (зовнішніх і внутрішніх умов) [23, с.92];
- становлення людини як соціальної істоти внаслідок впливу зовнішніх і внутрішніх детермінант її розвитку [27, с.75-76].

Функції (соціальні) освіти і виховання – призначення, роль, яку виконує виховання у суспільному житті: гуманістична, культурологічна, духовного відтворення, професійно-економічна і функція підготовки підростаючого покоління до сімейного життя [7, с.378].

Функції класного керівника – забезпечувати умови для всебічного гармонійного розвитку школярів, координувати діяльність усіх вихователів щодо здійснення національного виховання, вивчати індивід. особливості учнів класу, організовувати первинний дитячий колектив, турбуватися про зміцнення та збереження здоров'я школярів, формувати навички старанності та дисциплінованості школярів, організовувати позакласну виховну роботу, проводити роботу з батьками, домагатись єдності вимог до вихованців, вести документацію класу [11, с.436].

Функції колективу – організаторська, стимулювальна, виховна [11, с.427].

Функції навчання (лат. *functio* – виконання, звершення, завершення):

- передбачають виконання освітньої, виховної і розвивальної дій [11, с.412];
- освітня (навчальна), виховна, розвивальна; реалізуються у взаємозв'язку [14, с.655].

Функції педагогіки – чітко окреслені напрями і види діяльності, пов'язані з завданнями всебічного гармонійного розвитку особистості [11, с.408].

Функції педагогічного процесу – освітня, виховна, розвивальна та соціальна. Освітня – реалізується через передачу ЗУН, системи культурних цінностей. Зміст виховної функції полягає у формуванні системи ціннісних орієнтацій і відносин у процесі виховання і навчання. Зміст розвивальної функції – розвиток і формування пізнавальних психічних процесів, якостей особистості, логічних прийомів, операцій, суджень, умовиводів; пізнавальної активності; інтересів, здібностей. Соціалізуюча функція – набуття досвіду спільної діяльності, оволодіння системою суспільних відносин і соціально визнаної поведінки [7, с.377-378].

Функції сім'ї:

- матеріально-економічна, житлово-побутова, репродуктивна, виховна, комунікативна, релаксаційна [1, с.223];
- біологічна (репродуктивна), соціальна, економічна [11, с.438].

Функції управління – послідовні дії керівників школи, спрямовані на визначення мети школи і успішну її реалізацію; основними є аналіз інформації, планування, організація, внутрішкільний контроль [14, с.655].

Х

Характер:

- сукупність стійких психічних властивостей людини, які виявляються у її поведінці й діяльності [1, с.91]; комплекс психічних особливостей людини, що виявляються в її поведінці та діяльності, ставленні до суспільства, праці, колективу, до себе [1, с.161].
- сукупність типових рис особистості, які визначають її поведінку в різних умовах. А.С.Макаренко вважав характер у широкому розумінні цього поняття загальним наслідком виховання [2, с.63];
- комплекс сталих психічних властивостей людини, що виявляються в її поведінці та діяльності, у ставленні до суспільства, до праці, колективу, до самої себе [25, с.559].

Ц

Цілепокладання:

- трансформація загальної педагогічної мети в конкретні завдання, які можливо реалізувати на даному етапі педагогічного процесу в наявних конкретних умовах [14, с.655];
- (в педагогіці як науці про виховання) – система професійного осмислення об'єктивної соціально-психологічної і культурологічної необхідності деякого рівня розвитку особистості сучасної людини, здатної жити в контексті сучасної культури і творити життя; це пошук максимально точного формулювання загального ідеального образу такої людини; це аналітична оцінка природи дитинства, суті розвитку особистості і природи індивідуальності як умов, допускаючих прийняття цілей виховання; це система аналізу конкретних обставин, в яких знаходиться конкретна дитина, і свіднесення їх зі змістом і поставленою метою виховання [18, с.67].

Цілісність особистості – гармонія самості (життя у собі) і соціумності (життя у суспільстві) [14, с.655].

Цілісність педагогічного процесу – взаємозв'язок і взаємозумовленість усіх процесів та явищ, що виникають і протікають у ньому як в процесах виховання і навчання, у взаємовідносинах усіх суб'єктів пед. процесу, так і зв'язках пед. процесу із явищами зовнішнього середовища [7, с.380].

Ціннісні орієнтації – моральні, естетичні, ідеологічні, громадянські, релігійні та інші основи, на які орієнтується людина в поведінці, оцінці своєї та чужої діяльності [23, с.92].

Цінність (цінності):

- ідеї, речі, явища, сутності, які мають позитивну значущість для людини і суспільства [7, с.382];
- матеріальні та духовні предмети, природні утворення й продукти людської діяльності; в основі ціннісного ставлення людини до світу лежить значущість; виміри цінностей здійснюються на основі певних абсолютних критеріїв: істина, добро, краса, а також: свобода, мир, гуманність, гідність, справедливість та ін. [14, с.655].

Ч

Честь – категорія етики, що характеризує особистість з позиції готовності відстояти, підтримати гідність, репутацію свою особисту чи колективну, членом якого вона є [11, с.425].

Ш

Шкалування – присвоєння балів чи інших цифрових показників досліджуваним характеристикам. Цим досягається широка визначеність. Відомі чотири основні градації вимірювальних шкал: 1) шкали найменування (чи номінальні); 2) шкали порядкові (чи рангові); 3) інтервальні шкали; 4) шкали відношень [22(1), с.65].

Шкільна дисципліна (лат. *disciplina* – навчання, виховання) – дотримання учнями правил поведінки в школі та за її межами, чітке й організоване виконання ними своїх обов'язків, підкорення громадському обов'язку [25, с.559].

Шкільний компонент – варіативна частина навч. плану, спрямована на розширення і поглиблення змісту підготовки школярів, забезпечення їхнього індивідуального розвитку, самовизначення [14, с.655].

Шкільний компонент навчального плану має рекомендаційний характер і передбачає перелік навч. дисциплін, які можуть бути включені до робочого навч. плану за рішенням ради школи (гімназії, ліцею) [11, с.416].

Школа – навчально-виховний заклад для навчання, освіти і виховання дітей, молоді та дорослих [3, с.364].

Школознавство:

- галузь педагогіки, що досліджує завдання, зміст і методи управління шкільною справою, систему керівництва школою та організації її роботи [3, с.367];
- галузь педагогіки, яка займається дослідженням завдань, змісту і методів управління шкільною справою, системою керівництва та організації діяльності загальноосвітніх навчально-виховних закладів [11, с.438];
- складова частина педагогіки, в якій розглядаються питання теорії і практики управління шкільною справою [23, с.47];
- галузь педагогічної науки, що має своєю метою дослідження змісту і методів управління шкільною справою, розкриття особливостей системи керівництва школою, організації її роботи [25, с.559].

Я

«Я-концепція»:

- відносно стійка, в більшій чи меншій мірі усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе, яка переживається ним як неповторна, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе [3, с.373];
- відносно стійка, в більшій чи меншій мірі усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе, яка переживається ним як неповторна; на основі цієї системи уявлень він будує свою взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе [14, с.655].

Якість знань – характеристика результатів засвоєння знань, що включає різні ознаки: повноту, глибину, усвідомленість, систематичність, гнучкість, конкретність, узагальненість, які виявляються через аналіз результатів засвоєння і застосування знань [14, с.655].

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Волкова Н.П. Педагогіка: Навч. посібник. 3-тє вид., стер. / Наталія Павлівна Волкова. – К.: Академвидав, 2009. – 616 с.
2. Галузяк В.М., Сметанський М.І., Шахов В.І. Педагогіка: Навч. посібник – 4-е вид., випр. і доп. / В.М.Галузяк, М.І.Сметанський, В.І.Шахов. – Вінниця: ДП «Держ. картографічна фабрика», 2007. – 400 с.
3. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
4. Дубасенюк О.А. Методика викладання педагогіки: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл., в яких здійснюється підгот. пед. працівників / О.А.Дубасенюк, О.Є.Антонова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2008. – 492 с.
5. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
6. Кантор И.М. Понятийно-терминологическая система педагогика: Логико-методологические проблемы / Исая Моисеевич Кантор. – М.: Педагогика, 1980. – 158 с.
7. Коджаспирова Г.М. Педагогический словарь: Для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений / Г.М.Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров. – М.: ИКС «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2005. – 448 с.
8. Конверський А.Є. Логіка (традиційна та сучасна): Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Анатолій Євгенович Конверський. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 536 с.
9. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Силевич Костюк / За ред. Л.М.Проколієнко; Упор. В.В.Андрієвська, Г.О.Балл, О.Т.Губко, О.В.Проскура. – К.: Рад. школа., 1989. – 608 с.
10. Краевский В.В. Проблемы научного обоснования обучения (Методологический анализ) / Володар Викторович Краевский. – М.: Педагогика, 1977. – 264 с.
11. Кузьмінський А.І., Педагогіка: Підручник / А.І.Кузьмінський, В.Л.Омельяненко. – К.: Знання, 2007. – 447 с.
12. Максимюк С.П. Педагогіка: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2009. – 670 с.
13. Малафіїк І.В. Дидактика: Навч. посібник / Іван Васильович Малафіїк. – К.: Кондор, 2005. – 397 с.
14. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навч. посібник. 5-е вид, доп. і переробл. / Неля Євтихіївна Мойсеюк. – К., 2009. – 656 с.
15. Общие основы педагогики / Под ред. Ф.Ф.Королева, В.Е.Гмурмана. – М.: Просвещение, 1967. – 392 с.
16. Оконь В. Введение в общую дидактику. Пер. с польск. Л.Г.Кашкуевича, Н.Г.Горина / Винценты Оконь. – М.: Высшая школа, 1990. – 382 с.

17. Педагогика / Под ред. Ю.К.Бабанского. – М.: Просвещение, 1983. – 608 с. Юрий Константинович
18. Педагогика. Учебное пособие для студентов педагогических вузов и педагогических колледжей / Под. ред. П.И. Пидкасистого. – М.: Педагогическое общество России, 1998. – 640 с. Павел Иванович
19. Педагогика / Под ред. В.А.Сластенина. – М.: Школа-Пресс, 1998. – 512 с.
20. Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б.М.Бим-Бад; Редкол.: М.М.Безруких, В.А.Болотов, Л.С.Глебова и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. – 528 с.
21. Педагогіка / За ред. М.Д.Ярмаченка. – К.: Вища школа, 1986. – 544 с.
22. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник: В 2-х кн. Иван Павлович Подласый. – М.: ВЛАДОС, 1999. – Кн.1. – 576 с.; Кн. 2. – 256 с.
23. Полонский В.М. Понятийно-терминологический словарь по народному образованию и педагогике / Валентин Михайлович Полонский. – М.: ИТОиП РАО, 2001. – 128 с.
24. Смирнов В.И. Общая педагогика: Учебное пособие. Изд. второе, перераб., испр. и доп. / Владимир Иванович Смирнов. – М.: Логос, 2002. – 304 с.
25. Фіцула М.М. Педагогіка: Навч. посібник / Михайло Миколайович Фіцула. – К.: Академвидав, 2005. – 560 с.
26. Харламов И.Ф. Педагогика / Иван Федорович Харламов. – М.: Гардарики.– 1999. – 520 с.
27. Ягупов В.В. Педагогіка: Навч. Посібник / Василь Васильович Ягупов. – К.: Либідь, 2003. – 560 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Поняттєвий апарат Національної програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні (Світ виховання. – 2005. – № 4 (5). – С.6-30)

Виховання: процес залучення особистості до вироблених людством цінностей, створення сприятливих умов для реалізації нею свого позитивного природного потенціалу та розвитку творчого ставлення до життя.

Вихованець: суб'єкт виховного процесу, який свідомо привласнює морально-духовні цінності, на їх основі плекає власні особистісні надбання, приймає самостійні рішення, покладає на себе відповідальність, здійснює свідомі життєві вибори.

Вихованість: результат виховання, який виявляється у соціально прийнятній поведінці вихованця, його прагненні до духовно-моральної самореалізації.

Вихователь: у широкому розумінні – особа або організація, яка здійснює виховання; у вузькому значенні – посадова особа, яка займається вихованням дітей та молоді в навчальних закладах і відповідає за процес соціального розвитку та культурної діяльності.

Виховний процес: співробітництво вихователя і вихованця, спрямоване на освоєння ним вироблених людством культурних цінностей, створення базису особистісної культури, формування системи ціннісних ставлень до світу та самого себе.

Виховуюче навчання: організація процесу навчання, яка забезпечує органічний взаємозв'язок між життєво важливими знаннями, уміннями і навичками та досвідом морально-творчої діяльності особистості, емоційно-ціннісним ставленням до світу та самої себе.

Вчинок: основна особистісна форма і одиниця поведінки, акт морального самовизначення, яким особистість виявляє і формує свої ставлення до суспільства, людей, самої себе, природи, діяльності, мистецтва.

Гуманізація виховного процесу: організація виховання на засадах людяності, визнання цінностей людської особистості, її права на вільний розвиток та реалізацію своїх здібностей.

Диспозиція: готовність особистості до певної соціальної поведінки, до дій у певній послідовності, тим чи іншим способом.

Духовні цінності: витвори людського духу, зафіксовані у здобутках культури, науки, моралі, мистецтва.

Життєва компетентність: здатність молодої людини ефективно розв'язувати проблеми, що виникають у реальних життєвих ситуаціях, діяти адекватно вимогам соціуму та у відповідності з власною природою.

Моральність: об'єктивована мораль, особливий вид практичної діяльності особистості, який мотивується моральними ідеалами, переконаннями, принципами.

Морально-духовний розвиток: процес оволодіння особистістю гуманістичними моральними цінностями, які становлять стрижень її духовної культури.

Норма особистісна: умовний культурно-історичний стандарт припустимої індивідуальної своєрідності вихованця, який передбачає певну форму його буття, стиль життя, міру самореалізації; визначається життєвою позицією, її рухом до осягання власної сутності, свого призначення.

Особистість: суспільна істота, яка вільно та відповідально визначає свою позицію серед інших, здатна до свідомих соціальних дій, самостійного вибору та прийняття життєво доцільних рішень.

Позиція: система ставлень особистості до явищ, людей, об'єктів; їх оцінка, заснована на індивідуальному досвіді, моральних принципах і переконаннях.

Розвиток особистості: послідовні кількісні зміни свідомості та поведінки особистості від народження і до кінця життя, становлення людини як суб'єктної культури і життєтворчості.

Самовиховання: активізація особистістю власних зусиль, спрямованих на відозміну і вдосконалення своєї моральної свідомості та поведінки.

Соціально-правовий захист дітей: система організаційно-правових, фінансово-економічних, соціально-культурних, інформаційно-просвітницьких заходів державних і громадських організацій, спрямованих на зменшення впливу на дитину негативних факторів соціального ризику, забезпечення для неї гарантованих, мінімально достатніх умов життєдіяльності.

Соціалізація: процес соціального розвитку особистості, формування її соціальних якостей; результат виховання дітей та учнівської молоді, який здійснюється в ході їхньої діяльності та спілкування з іншими людьми.

Стиль життя: індивідуальний спосіб здійснення особистісно обраного нею життєвого шляху; сукупність зразків поведінки, які фіксують стійкі риси, манери, звички, смаки, схильності і способи здійснення життя.

Цінність: опосередкований культурою еталон належного в досягненні актуальних потреб.

Ціннісна система: складно побудований регулятор особистості, який відображає у своїй структурі та змісті особливості її духовно-практичної діяльності.

Ціннісні орієнтації: спрямованість інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей; способи диференціації нею об'єктів і явищ за їх значущістю для себе.

Додаток Б

Суть та структура поняття

Процес мислення незалежно від спрямованості (чи міркуємо ми про космічні об'єкти, чи про числа, чи про історичні події і т.ін.), незалежно від рівня (буденний рівень міркування чи науковий) реалізується й існує в трьох основних формах: понятті, судженні та умовиводі [8, с. 130].

Поняття – це форма мислення, яка є результатом узагальнення і виділення предметів деякого класу за загальними та специфічними для них ознаками [8, с. 131].

Кожна наука оперує поняттями різного ступеня узагальнення і значущості, але фундамент кожної з наук складають головні поняття – категорії. Категорія – це гранично загальне поняття у рамках даної предметної галузі. Категорії – це результат абстрагуючої діяльності мислення. Навколо категорій, а точніше, навколо системи категорій даної науки будується вся її понятійна система. Категорії пов'язані між собою так, що кожна з них може бути осмислена лише як елемент усієї системи категорій [13, с.13].

Отже, сукупність загальних і специфічних ознак є і необхідною і достатньою підставою формування поняття. Необхідною підставою тому, що без неї не відбудеться мисленнєве об'єднання предметів у відповідні однорідні класи. А достатньою тому, що тільки при наявності її відбувається виділення цих класів, тобто тих, які відрізняються від інших [8, с. 132].

Педагогічна термінологія у широкому значенні слова – це сукупність лексичних засобів, які використовує теорія і практика педагогічної діяльності, і які визначають поняття педагогіки як науки [6, с.132].

Лексичні засоби містять дві основні лексичні групи [6, с.132]: власне термінологію та номенклатуру. Термінологія – це основа мови науки. Вона визначає суттєві риси і ознаки педагогічних процесів і явищ.

Основні характеристики термінології:

- *точність і однозначність* (кожен термін має виражати тільки одне науково-визначуване поняття і кожне науково-визначуване поняття має визначатись одним терміном),
- *дефінітивність* (засіб логічного визначення в науці чи навчальному предметі),
- *системність* (базується на системі понять науки).

Особливість педагогіки як науки пояснює полісемія, при якій слова є і педагогічними термінами, і елементами побутової мови, наприклад: «заняття», «залік», «освіта» і т.д. [6, с.136].

Термін (лат. *terminus* – межа) – слово чи словосполучення, яке означає спеціальне поняття, що вживається в науці, техніці, мистецтві. Частіше за все терміном називають слово, словосполучення, або просто мовний знак, що репрезентує наукове поняття спеціальної, професійної сфери знань.

За терміном стоїть наукове поняття, за номенклатурним позначенням – одиничний факт [6, с.139]. Тому останнє не потребує визначення. Номенклатура (від лат. *nomenclatura* – перелік, список імен) – сукупність назв конкретних об’єктів певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо. Їх потрібно відрізнити від термінів, що позначають абстраговані наукові поняття. Номенклатуру становлять іменники та словосполучення, які передають як систему назв об’єктів певної науки, так і сукупність назв одиничних об’єктів (наприклад, у географічній номенклатурі – Чорне море), видові назви (у ботанічній лексиці назви дерев: дуб, смерека, ялина). Існує номенклатура педагогічна, медична, мовознавча, хімічна, технічна, економічна. Порівняйте термін «валюта» і номенклатурні назви долар, євро, крона, гривня тощо; термін «засоби навчання» і номенклатурні назви модель молекули води, збірник задач з фізики; термін «школа» і номенклатурну назву школа №11 тощо.

За своєю логічною структурою поняття складається із двох компонентів [8, с.136]:

- *змісту* (зміст поняття – сукупність суттєвих ознак, на підставі яких узагальнюються і виділяються у понятті предмети певного класу. Ознаки бувають двох видів – це властивості і відношення);

- *обсягу* (обсяг поняття – множина предметів, кожний з яких є носієм ознак, що складають зміст поняття).

За якістю ознаки поділяються на [8, с.139]:

- *позитивні* (представляють наявність яких-небудь якостей)

- *негативні* (вказують на відсутність яких-небудь якостей).

За субстанціональністю ознаки поділяються на [8, с.139]:

- *суттєві* (визначають природу предмета, який відображається в понятті. Суттєві ознаки виступають основою узагальнення предметів у понятті і виділення їх серед інших схожих з ними предметів. Наприклад, суттєвою ознакою для квадрата є «бути прямокутником, у якому всі сторони рівні»)

- *несуттєві* (не являються визначальними стосовно якісної специфіки узагальнених у понятті предметів. Так, для квадрата несуттєвою буде довжина сторони.

Суттєві ознаки поділяють на [8, с.139]:

- *основні* (відображають сутність предмета, вони є вихідними);

- *похідні* (обумовлюються, впливають із основних). Наприклад, у понятті «студент» основною суттєвою ознакою є «навчатися у вищому навчальному закладі», а похідною для цього поняття буде ознака «вивчати якусь науку».

Основні ознаки поділяються, у свою чергу, на [8, с.139]:

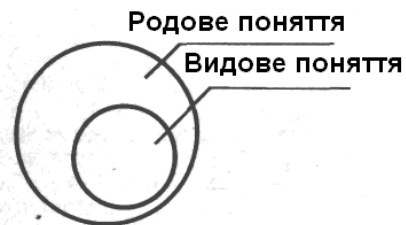
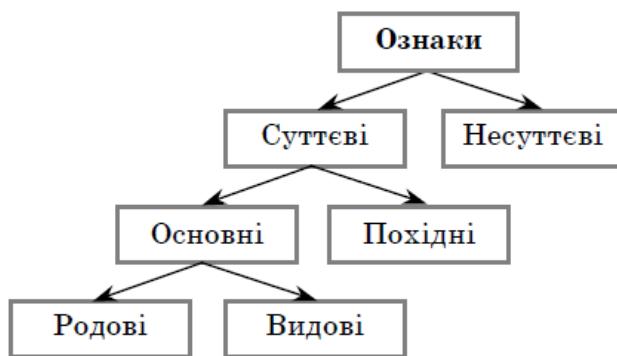
- *родові* (ознаки, які притаманні предметам певного класу, у межах якого знаходяться. Родова ознака для цих предметів є нерозрізною

(наприклад, родовою нерозрізнюваною ознакою для металів є ознака «бути простою речовиною»);

- *видові* (розрізнювані ознаки для предметів, узагальнених у понятті, напр., видовою ознакою для металів є «мати вільні електрони»).

Треба зауважити, що родові ознаки визначаються у кожному конкретному випадку. Тобто, для одного і того ж самого поняття (в залежності від дослідницької мети чи потреб практики міркування) може бути декілька родових ознак. Наприклад, для поняття «метал» родовою ознакою будуть ознаки: «бути простою речовиною», «бути речовиною», «бути хімічним елементом». Тому вживаним є вираз «найближчий рід» або «найближче родове поняття».

У свою чергу, і видових ознак також може бути багато. Це залежить від ступеня та рівня дослідження предмета, який відображений у даному понятті. Види ознак можна відобразити за такою схемою:

Взаємозв'язок родових та видових понять у формі колових схем.

Обсяг поняття – множина предметів, кожен з яких є носієм ознак, що складають зміст поняття. Множиною називається будь-яка сукупність визначених і розрізнюваних між собою об'єктів, мислимих як єдине ціле [8, с.141].

Види понять. Всю множину понять можна розбити на декілька підмножин [8, с.147-148]:

1. **За кількістю елементів обсягу;** поділяються на:

- *пусті* (нульові, в обсязі якого немає жодного елемента, наприклад, «абсолютно чорне тіло», «вічний двигун»);

- *непусті* – поділяються на одиничні (обсяг дорівнює одиниці, наприклад, столиця України) і загальні (обсяг більше одиниці, наприклад, підручник, кислота, держава). Поняття максимального ступеня узагальнення називають категоріями. Вони розкривають найбільш загальні риси дійсності. Наприклад, «матерія», «причина», «наслідок», «виховання» тощо.

2. **За характером елементів обсягу;** поділяються на:

- *збірні поняття*, у обсязі якого узагальнюються не окремі предмети, а деякі множини, що мисляться як окремі предмети. Наприклад, «колектив», «список студентів» тощо;

- *незбірні* – поняття, у обсязі якого узагальнюються окремі предмети. Наприклад, «учень», «студент», «трикутник» тощо.

3. За типом елементів обсягу; розрізняють:

- *конкретні поняття*, у обсязі якого узагальнюються предмети або їх упорядковані сукупності. Наприклад, «книги», «рослина» тощо:

- *абстрактні поняття*, у обсязі якого узагальнюються властивості предметів. Наприклад, «талант», «успішність», «виховання» тощо.

4. За характером ознак, що складають зміст поняття; розрізняють:

- *позитивні* (зміст складається із позитивних ознак, або у назві якого є вказівка на наявність певної ознаки у предмета, напр. «успішність») та негативні (у змісті є негативні ознаки, або в назві міститься вказівка на відсутність якоїсь ознаки у предмета, напр. «безвідповідальність»);

- *співвідносні* (зміст не має автономного смислу, тобто зміст є осмисленим тоді і тільки тоді, коли воно похідне відносно будь-якого іншого поняття. Напр., «причина» – «наслідок», «учитель» – «учень» тощо) та безвідносні (зміст має самостійний автономний смисл. Напр., «університет», «школа» тощо) поняття.

Дати логічну характеристику поняття означає визначити до яких видів належить певне поняття [8, с.149]. Напр., необхідно дати логічну характеристику поняття «книга». Для цього необхідно співставити це поняття із кожною з чотирьох множин. Отже, дане поняття – 1) загальне, 2) незбірне, 3) конкретне, 4) безвідносне.

Додаток В

Визначення поняття та правила визначення

Визначення поняття – це логічна операція, яка розкриває зміст поняття [8, с.165]. Тобто необхідно розкрити зміст поняття, а це означає – вказати суттєві ознаки предметів, що відображених у даному понятті.

Адекватніше операцію визначення можна сформулювати ще й так: «Визначенням називається логічна процедура, за допомогою якої відшукується, будується який-небудь предмет, відрізняється від інших, а також формується значення вперше вживаного терміна чи уточнюються значення уже існуючого терміна» [8, с.165].

Назва операції визначення походить від лат. слова – *definitio*, дефініція. Тому часто замість назви «визначення» вживають слово «**дефініція**».

За своєю структурою операція визначення складається із [8, с.165]:

- *визначуваного*
- *визначаючого*.

Наприклад, «педагогіка – це наука про виховання людини». У цьому визначенні поняття «педагогіка» є визначуваним, тобто поняттям, зміст якого розкривається, або *definiendum* (дефінієндум), і позначається символом «Dfd». Та частина визначення, яка виражає способи ототожнення, розрізнення, виділення, конструювання об'єктів думки (у нашому випадку – «це наука про виховання людини») називається визначаючим. Називають її *definiens* (дефінієнс) і позначають символом «Dfn».

Підходи до визначення понять [8, с.169].

1. *Визначення через рід і найближчу видову відмінність*. Це дуже поширений підхід. Визначення будується через найближчий рід і видову відмінність і складається з двох частин: визначуваного поняття (*definiendum*/дефінієндум/»Dfd») і визначаючої частини (*definiens*/дефінієнс/»Dfn»).

2. *Визначення через вказівку на протилежність*. Якщо потрібно дати визначення універсальним поняттям, а саме категоріям філософії, то тут дефініція через рід і видову відмінність малоефективна. У цих випадках застосовують дефініцію через вказівку на протилежність. Наприклад, «Випадковість – це форма прояву і доповнення необхідності».

3. *Генетичне визначення*. Фіксація способів походження і побудови визначуваного предмета.

4. *Операціональне визначення*. Опис специфічних експериментальних операцій для знаходження тих чи інших об'єктів.

5. *Індуктивне визначення*.

Операція визначення поняття підпорядковується спеціальним правилам [8, с.172-174].

1. Дефініція повинна бути відповідною.

Тобто W Dfd і W Dfn (або ліва та права частина дефініції) повинні бути однаковими за обсягом.

При порушенні цього правила виникає дві помилки:

- «занадто широка дефініція»
- «занадто вузька дефініція».

Наведемо приклад, де має місце помилка «занадто широка дефініція»: «Діаметр – це пряма, яка з'єднує дві точки кола». Якщо проаналізувати цю дефініцію, то стає очевидним, що обсяг визначуваного поняття включається до обсягу визначаючого. Тобто, обсяг поняття «діаметр» складає частину обсягу поняття «пряма, яка з'єднує дві точки кола» і відноситься до останнього як вид Dfd до роду Dfn. Адже до обсягу визначаючого поняття входить не тільки «діаметр», але й будь-які хорди. Помилка «занадто широка дефініція» також спостерігається у таких прикладах: «Педагогіка – це наука про людське суспільство»; «Студент – це людина, яка вивчає якусь науку» тощо. Отже, щоб виявити помилку «занадто широкої дефініції» треба відповісти на запитання: «Чи всі елементи обсягу визначаючого поняття W Dfn є елементами обсягу визначуваного поняття W Dfd».

Наведемо приклади помилки «занадто вузького визначення»: «Педагогіка – це наука про навчання та виховання дітей» тощо. У цій помилці обсяг Dfn менший обсягу Dfd.

2. Дефініція не повинна здійснюватися по колу. При порушенні цього правила виникає помилка «коло у дефініції». Суть цієї помилки полягає у тому, що Dfd визначається через Dfn, а Dfn безпосередньо чи опосередковано визначається через Dfd.

Для виникнення даної помилки потрібно мати у наявності хоча б два визначення. Наприклад, у визначенні «Логіка – це наука про правильне мислення», наявна помилка «коло у дефініції», якщо до цього мало місце визначення: «Правильне мислення – це мислення згідно правил логіки».

Різновидом кола у визначенні є помилка, яка називається «тавтологією», або «теж, через те ж саме» («idem per idem» – лат.). Тавтологічними називаються дефініції, у яких Dfn повторює Dfd, але може бути вираженим іншими словами. Наприклад, «Педагогіка – це наука про педагогічні явища».

3. Дефініція по можливості не повинна бути заперечувальною.

Наприклад, «Геологія – це не географія». Треба зауважити, що у математиці і деяких інших науках заперечувальні дефініції мають місце. Це найчастіше відбувається тоді, коли потрібно визначити гранично широкі поняття. Напр., «Паралельні лінії – це такі лінії, які лежать на одній площині і які не пересікаються при необмеженому продовженні у обидва боки».

4. Дефініція повинна бути чіткою, ясною, вільною від двозначностей. При побудові визначень у ролі Dfn треба використовувати не метафори і образні порівняння, а поняття, які мають чіткий смисл і значення. Наприклад, «Нафта – чорне золото».

5. Поняття, що визначається, і поняття, через яке воно визначається, повинні бути взаємозамінюваними [4, с.178].

Дане правило сформульовано з точки зору логічного синтаксису. Дефініція (Df) складається з двох термінів і може бути виражена формулою: $Dfd = Df Dfn$. Знак рівності ($=$) у цій формулі означає можливість взаємозамінювання Dfd і Dfn [8, с.166].

Ці правила фіксують те, що з синтаксичної точки зору дефініція є способом ототожнення двох термінів «визначуваного» (Dfd) і «визначаючого» (Dfn), завдяки чому стає можливим їх взаємозаміна у тих контекстах, де вони фігурують [8, с.166].

Перевірку правильності автори [4, с.178-179] пропонують здійснювати таким способом. Якщо в якомусь контексті зустрічається одне з цих понять, то завжди повинна існувати можливість замінити його іншим. При цьому контекст, який був істинним до заміни, повинен залишитися таким само і після нього. Прикладом можуть стати наступні твердження:

А. «У процесі виховання формується особистість людини».

В. «У процесі цілеспрямованого впливу вихователя на вихованця формується особистість останнього».

У процесі формування дефініції необхідно врахувати, що для родової ознаки обирати не будь-яке, а тільки наступне більш загальне поняття; для видової відмінності обирати ознаку, яка властива тільки даному поняттю і відсутня в інших поняттях, що відносяться до цього ж роду.

Додаток Д

Контент-аналіз трактування поняття у різних джерелах

Контент-аналіз (англ. *content analysis*; *content* – зміст) – формалізований метод вивчення текстової та графічної інформації з наступною статистичною її обробкою.

Правомірність використання контент-аналізу в педагогічних дослідженнях визначається тим, що текст документу, який є для контент-аналізу реальністю першого порядку, є завжди продуктом людської діяльності, соціального середовища в широкому значенні.

Основна мета контент-аналізу під час дослідження трактування понять – виявити в тексті відповідні суттєві ознаки досліджуваних педагогічних об'єктів, зафіксувати їх і потім адекватно інтерпретувати. У даному випадку доцільна така процедура контент-аналізу:

1. Виявити ключові (суттєві) ознаки досліджуваного поняття, зафіксувати їх та відповідне джерело у формі вихідної таблиці, наприклад, «Трактування поняття «виховання» в різних джерелах – педагогічна, психологічна, філософська, соціологічна та ін. література».

Трактування поняття	Суттєві ознаки поняття	Джерело

2. Зафіксувати частоту (і обсяг) згадування цих ознак в окремих авторах чи в одного автора у різних працях, в усій сукупності текстів джерел, що аналізуються тощо. Отримані дані піддаються статистичній обробці і результати інтерпретуються відповідно до цілей дослідження.

Підсумкова таблиця, наприклад, «Результати контент-аналізу трактування поняття «виховання».

Суттєва ознака поняття	Кількість авторів (та %), які визначають дану ознаку	Найменування джерел, де визначають дану ознаку

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
А	4
Б	7
В	8
Г	18
Д	22
Е	30
Ж	32
З	33
І	42
К	46
Л	51
М	53
Н	62
О	71
П	78
Р	102
С	106
Т	117
У	119
Ф	123
Х	127
Ц	127
Ч	128
Ш	128
Я	129
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА	130
ДОДАТКИ	132
Додаток А. Поняттєвий апарат Національної програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні	132
Додаток Б. Суть та структура поняття	134
Додаток В. Визначення поняття та правила визначення	138
Додаток Д. Контент-аналіз трактування поняття у різних джерелах	141

Навчальне видання

Староста В.І., Штефуца В.О., Шикітка Г.М

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

З КУРСУ «ПЕДАГОГІКА»

Навчально-методичний посібник

Верстка Жукова С.

Коректура авторська

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 8,13. Зам. № 95. Наклад 150 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла».
88000, м. Ужгород, вул. Капітульна, 18. Тел.: 3-32-48. E-mail: hoverla@i.ua

*Свідоцтво про внесення до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції –
Серія 3т № 32 від 31 травня 2006 року*

Т-35 **Термінологічний словник з курсу «Педагогіка»: Навчально-методичний посібник / Упорядники В.І. Староста, В.О. Штефуца, Г.М. Шикітка; за ред. В.І. Старости. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2012. – 144 с. Бібліогр.: с. 130-131.**

ISBN 978-966-2095-71-5

Мета посібника – допомогти студенту в самостійному опануванні основними педагогічними термінами, викладеними різними авторами в навчальній літературі та наукових джерелах, а також формувати практичні уміння і навички, що сприятимуть вивченню курсу «Педагогіка», розвитку педагогічного мислення студентів, підготовці до майбутньої професійної діяльності в закладах освіти.

Видання адресоване студентам, а також аспірантам, викладачам вищих навчальних закладів, учителям загальноосвітніх шкіл.

УДК 37 (038)
ББК Ч30я21